

SANAYİLEŞME AÇISINDAN OSMANLI-AVRUPA NÜFUS İLİŞKİSİ

Adnan DOĞRUYOL¹

ÖZET

Sanayi Devrimi, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da başlayan ve dünya ekonomisini, toplumsal yapıları ve üretim sistemlerini köklü bir şekilde dönüştüren bir süreçtir. Bu çalışmada, Sanayi Devrimi'nin etkileri çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve demografik yapısı ele alınmıştır. Osmanlı'nın sanayileşme sürecindeki başarısızlıkları, nüfus yoğunluğunun düşüklüğü, sermaye birikimi eksikliği, dış ticaret anlaşmalarının etkisi ve sanayi politikalarının yetersizliği üzerinden değerlendirilmiştir.

Osmanlı, Avrupa'nın hızlı sanayileşmesine ayak uyduramazken, tarım temelli ekonomik yapısını korumuş ve geleneksel zanaat üretiminde dış ticaretin baskısı nedeniyle gerileme yaşamıştır. Avrupa'da tarım ve demografik devrimler sanayileşmeyi desteklerken, Osmanlı'da bu dönüşümler sınırlı kalmış ve nüfus artışı yavaş seyretmiştir. Düşük nüfus yoğunluğu, büyük ölçekli sanayi kuruluşlarının gelişimini engellemiş, Osmanlı ekonomisini hammadde ihracatına ve mamul madde ithalatına bağımlı hale getirmiştir.

1838 Balta Limanı Anlaşması gibi ticaret düzenlemeleri, Osmanlı sanayisini dış rekabete karşı savunmasız bırakmış ve geleneksel üretim biçimlerini çökerterek ekonomiyi açık bir pazar haline getirmiştir. Tanzimat dönemi reformları ve Islah-ı Sanayi Komisyonu gibi girişimlere rağmen, sermaye birikimi ve teknolojik altyapı eksikliği sanayileşme çabalarını sınırlamıştır.

Çalışmada, Osmanlı'nın demografik ve ekonomik yapısının Sanayi Devrimi bağlamında Avrupa ülkeleriyle karşılaştırmalı olarak ele alındığı ve bu farklılıkların Osmanlı'nın sanayileşememe nedenlerini açıkladığı vurgulanmaktadır. Avrupa'daki demografik geçiş teorisi verileri ile Osmanlı'nın nüfus yapısı karşılaştırılmış, sanayileşme sürecinde nüfus dinamiklerinin belirleyici bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı'nın ekonomik ve toplumsal yapısındaki zayıflıklar, Sanayi Devrimi'nin etkilerine karşı dirençsiz kalmasına yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: İktisat, Avrupa, Osmanlı, Nüfus, Sanayileşme

RELATIONSHIP BETWEEN EUROPEAN AND OTTOMAN POPULATIONS IN TERMS OF INDUSTRIALIZATION

ABSTRACT

The Industrial Revolution, which began in the late 18th century in Europe, transformed global economies, social structures, and production systems profoundly. This study examines the economic and demographic structure of the Ottoman Empire within the context of the Industrial Revolution's effects. The Empire's failure to industrialize is analyzed through factors such as low population density, lack of capital accumulation, the impact of foreign trade agreements, and insufficient industrial policies.

---

¹Dr., Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye ORCID: 0000-0003-3017-6480

While Europe rapidly industrialized, the Ottoman Empire retained its agrarian economic structure and experienced a decline in traditional craft production due to the pressures of foreign trade. In Europe, agricultural and demographic revolutions supported industrialization, whereas in the Ottoman Empire, these transitions were limited, and population growth remained slow. Low population density hindered the development of large-scale industrial enterprises, making the Ottoman economy reliant on raw material exports and manufactured goods imports.

Trade regulations, such as the 1838 Treaty of Balta Limanı, left Ottoman industry vulnerable to foreign competition, leading to the collapse of traditional production methods and rendering the economy an open market. Despite reform initiatives during the Tanzimat period and the establishment of the Islah-ı Sanayi Commission, efforts to industrialize were constrained by insufficient capital accumulation and technological infrastructure.

The study emphasizes a comparative analysis of the Ottoman Empire's demographic and economic structure with European countries within the framework of the Industrial Revolution. The differences between the two regions are highlighted to explain the Empire's failure to industrialize. Data related to the demographic transition theory in Europe and the Ottoman Empire's population dynamics reveal the critical role of demographic factors in industrialization. Consequently, the Ottoman Empire's economic and social weaknesses left it unable to withstand the transformative impacts of the Industrial Revolution.

Keywords: Economy, Europe, Ottoman, Population, Industrialization

1.Giriş

Sanayi devrimi, modern ekonomi tarafından insanlık tarihinin ikinci önemli dönüm noktası olarak görülmektedir. XVIII. yüzyılın son yarısı ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere'de başlayan bu gelişme, Batı'daki yaşam tarzını ve yaşam seviyesini köklü bir şekilde değiştirmiştir (Güran, 1993:113). Sanayi Devrimi, teknolojik, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarda derin etkiler yaratmıştır (Türkdoğan, 1999:35-37).

Sanayi Devrimi, toplumsal yapıları kısa süre içinde köklü bir değişime zorlamıştır. Öncesinde tarım toplumları olan bu yapılar, tarımsal ekonominin "statik" karakteri nedeniyle benzer bir toplumsal yapıya sahipti. Tarımda yıllık üretimin yerini sanayide sürekli ve seri üretim almış, bu da fabrikasyon üretimin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Tarım sektörü, makineleşme ve kırsaldan kente göçün etkisiyle değişime uğramıştır (Gezgin, 1999). Yeni üretim biçimi, hammadde kaynaklarına erişim ve geniş tüketici kütlelerine ulaşmayı zorunlu kılmaktadır, bu da ulaşım ağlarının gelişmesini gerektirmiştir. Ulaşım ağlarının genişlemesi, sürekli toplumsal değişim patlamalarına yol açmıştır.

Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti, Avrupa'daki gelişmelerin etkisiyle bir dönüşüm sürecine girmiştir. Batı Avrupa, XVI. yüzyılda sömürgecilik aracılığıyla ticari alanda büyük ilerlemeler kaydetmiş ve merkantilist politikalar izlemiştir. Ancak, sanayi devrimi Batı Avrupa'da XVIII. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştır. Batı

Avrupa, XVII. yüzyılda sanayileşme sürecine geçmeden önce korporasyon sistemini aşmaya çalışmıştır. Sanayi Devrimi sonrasında Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkeleri etkisini hissettirmiş ve XIX. yüzyılda bu etki artmıştır.

Osmanlı Devleti ile Batı arasındaki teknolojik farklar, XVIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Osmanlı, Batı'nın askeri teknolojilerini kopya etmeye başlamış, ancak sanayi devriminde etkin olamamıştır. Osmanlı'nın sanayi devrimini yakalayamaması ve bu sürecin getirdiği üretim ve tüketim biçimlerine uyum sağlayamaması çeşitli nedenlere dayanmaktadır.

Sanayileşme süreci, tarım devrimi ve demografik devrimle yakından ilişkilidir. İngiltere'nin XVIII. yüzyıldaki tarım devriminin sanayileşmeye katkısı görülmektedir. Nüfus yapısı, sanayileşme açısından büyük önem taşır. Batı'da 1750 yılında nüfus 140 milyon, 1800'lerin başında ise 188 milyon olarak kaydedilmiştir (Heaton, 1985). Osmanlı Devleti, tarım ve demografik devrimleri geçememiş ve XIX. yüzyılın başında nüfusu sadece 25 milyon civarındadır.

Düşük nüfus yoğunluğu ve geniş topraklar, mülkiyet ve işletme biçimlerinde köklü değişimlere neden olmuştur. Küçük zanaatkarlar ve küçük üreticilik, tarımda hâkim yapıları sürdürmüştür. Sanayileşme sürecinde büyük ölçekli üretim kapasiteleri oluşturulamadığı için zanaat, sanayinin önüne geçmiştir. İngiltere'deki sanayi devrimini takip eden diğer Batılı ülkeler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayi devrimini gerçekleştirerek denge sağlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin dış ticaret hacmi XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında toplam üretimin %2 veya %3'ünü geçmemiştir. İç ticaret, dış ticaretten daha önemli gözükmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı'nın sanayi kesimindeki çöküş, tarım dışı üretim etkinliklerinin dış alım ürünleri karşısında başarısız olmasıyla ilişkilidir. Geleneksel zanaatların büyük bölümü tarım ürünlerine dayalıydı ve iç tüketimi karşılamaya yöneliktir.

Avrupa'daki sanayi devrimi, dış ticaret malları arasında pamuklu tekstil ürünlerinde büyük verim artışları ve fiyatlarda düşüşlere neden olmuştur. Bu durum, Osmanlı'daki zanaatların çökmesine yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin sanayi devrimine katılmamasının sebeplerinden biri dış ticaret tıkanıklıkları ve dış borçlardır. 1838, 1839 ve 1856 yıllarındaki Batı ülkeleriyle yapılan ticari anlaşmalar, kapitülasyonların etkisini göstermektedir. Özellikle 1838 Balta Limanı anlaşması, Osmanlı için gümrük gelirleri açısından büyük önem taşımıştır (Pamuk, 1994:16). Gümrük vergilerinin %12'den %3'e düşürülmesi iç talebi etkilemiştir.

Tüccarların ithalatla zenginleşmesi ve sosyal değişimlerin etkisi, iç talebi artırmış, ancak bu durum sanayinin gelişmesini engellemiştir. Osmanlı toplumunda maddi üretim ve çalışma, düşük değerler olarak görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisindeki rolü, sanayi ürünleri satın alan ve hammaddeler satan

bir çevre alanı olarak belirginleşmiştir. Bu durum, Osmanlı ekonomisinin ticaret kesiminin genişlemesine yol açmıştır. Bu faktörler, Osmanlı Devleti'nin Batı Avrupa'daki sanayi devriminin gerisinde kalmasına ve yarı sömürge durumuna düşmesine neden olmuştur.

2. İktisat Biliminde Nüfus Teorileri

Nüfus, ekonomik sistemlerin temel bir bileşenidir ve büyüklüğü, yapısı, dağılımı, niteliği ve değişimi, ekonomik büyüme, gelir dağılımı, teknolojik gelişme, çevre kirliliği, göç ve sürdürülebilirlik gibi birçok faktörü hem etkiler hem de bu faktörlerden etkilenir. İktisat bilimi, nüfus ve ekonomik sistemler arasındaki ilişkileri inceleyerek çeşitli teoriler geliştirmiştir. Bu teoriler, iktisadi düşüncenin farklı evrelerinde farklı bakış açıları sunmuş ve nüfus dinamiklerinin ekonomik kurumlar üzerindeki etkilerini anlamamıza yardımcı olmuştur. Bu çalışmada, Malthus Teorisi, Optimum Nüfus Teorisi, Endojen Büyüme Teorisi ve Demografik Geçiş Teorisi gibi başlıca nüfus teorileri incelenecektir.

2.1 Malthus Teorisi

Thomas Robert Malthus'un nüfus teorisi, iktisat tarihinin en eski ve tanınmış örneklerinden biridir. Malthus, 1798'de yayınladığı "Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme" adlı eserinde, nüfusun geometrik, gıda üretiminin ise aritmetik arttığını ve bu nedenle nüfusun gıda arzını aşacağını öne sürmüştür. Bu durumun açlık, sefalet, savaş ve salgın gibi doğal frenleri devreye sokacağını belirtmiştir. Nüfus artışını kontrol etmek için, etik olmasa da geç evlenmeyi ve doğumları sınırlamayı savunmuştur.

Malthus, ekonomik büyüme ve nüfus arasındaki ilişkiyi sistematik olarak ele alan erken dönem çalışmalardan biriyle tanınır. Klasik iktisatçılar arasında, ekonomik büyümenin sınırlarını ve kaynakların yetersiz kalabileceğini vurgulayanlardan biridir. Ona göre, nüfusun artması emek arzını yükseltip ücretlerin düşmesine ve işsizliğin artmasına neden olurken, bu durum toprak sahiplerinin gelirlerini ve toprak rantını artıracaktır (Valenze, 2023: 175-180; Burger, 2021: 5752-4760; Winch, 2013: 55-60).

Ancak, Malthus'un nüfus teorisi pek çok eleştiri almıştır. Nüfusun geometrik, gıda üretiminin ise aritmetik arttığını iddia etmesine rağmen bu iddialarını açıklamamıştır. Nüfus artışının tek nedeninin çoğalma güdüsü olduğunu varsayarak, insanların nüfus planlaması yapabileceğini veya doğum kontrol yöntemleri kullanabileceğini göz ardı etmiştir. Gıda üretiminin aritmetik arttığını varsayarken, teknolojik gelişmelerin, verimlilik artışının, ticaretin, sermaye birikiminin ve üretim faktörlerindeki değişkenliğin gıda üretimini artırabileceğini dikkate almamıştır (Kazgan, 1992: 70).

Malthus'un teorisi, tarihsel süreçte geçerliliğini yitirmiştir. Beklendiği gibi nüfus artışı, gıda arzını aşmak yerine, gıda üretimi bu artışı karşılayacak şekilde artmıştır.

Malthus'un iddialarının aksine, nüfus artışı açlık, yoksulluk, savaş ya da salgın hastalıklar gibi doğal dengeleyicilerle sonuçlanmamış; tam tersine ekonomik büyüme, refah düzeyinin artışı, barış ve sağlık alanlarında olumlu gelişmelere yol açmıştır. Ayrıca, nüfus artışı gelir dağılımını olumsuz etkilemektense, gelir dağılımı nüfus artışı üzerinde etkili olmuştur (Macrae, 2023).

2.2 Optimum Nüfus Teorisi

Optimum Nüfus Teorisi, Malthus Teorisi'ne bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır ve her ülkenin refah düzeyini maksimize eden belirli bir nüfus seviyesinin olduğunu savunur. Bu teoriye göre, nüfusun optimum düzeyin altında veya üstünde olması iktisadi verimsizlik ve refah kaybına yol açar. Optimum nüfus, ülkenin kaynakları, teknolojisi, sermayesi ve tüketim tercihleri gibi faktörlere bağlı olarak değişebilir. Nüfus artışının ekonomik büyüme ve refah üzerinde olumlu etkileri olabileceğini göstermiştir (Robbins, 1927: 25).

Ancak, teori, ideal nüfusun nasıl belirleneceği, ölçüleceği, ulaşılabileceği veya korunacağı konusunda net yöntemler sunmamaktadır. İdeal nüfusun belirlenmesi pek çok değişkeni hesaba katmayı gerektirir ve nüfusun ölçülmesi ile ilgili çeşitli sorunları ortaya çıkarır. Nüfusun tek bir düzeyde sabit olduğunu varsaymış, fakat nüfus zaman ve mekân içinde değişebilir ve ülkenin kaynakları, teknolojisi, sermayesi ve tüketim tercihleri gibi faktörlere bağlı olarak artabilir veya azalabilir (Zimmerman, 1989: 2-10).

Optimum nüfusun belirlenmesi, çeşitli faktörlere bağlıdır ve farklı ülkeler ve bölgeler için değişkenlik gösterebilir. İktisadi koşullar, çevresel faktörler, sosyal yapılar ve teknolojik gelişmeler bu ölçümü etkiler. Nüfusun eğitim düzeyi, sağlık hizmetlerine erişimi, yaşam kalitesi ve sosyal adalet gibi faktörler de nüfusun belirlenmesinde kritik rol oynar (Dasgupta, 2005: 7-10).

Optimum nüfus teorisi, teknolojik yeniliklerin etkilerini yeterince dikkate almamakla eleştirilirken, bu yeniliklerin daha fazla insanı destekleyebileceği ancak çevresel ve toplumsal sonuçlarının da göz önünde bulundurulması gerektiği savunulmaktadır. Ayrıca, nüfus politikalarının insan hakları, özgürlükler ve bireysel tercihlerle çelişerek sosyal adaletsizliklere yol açabileceği de dile getirilmektedir (Greaves, 2022:444-467; Pitchford, 1987:20-22).

Sonuç olarak, Optimum Nüfus Teorisi, pratik uygulanabilirlik, etik ve sosyal adalet açısından ciddi eleştirilere maruz kalmaktadır. Teori, değişen teknolojik ve sosyo-iktisadi koşullara uyum sağlamalı ve insan hakları ve bireysel özgürlüklerle uyumlu olmalıdır. Bu nedenle, kuramsal bir çerçeve olarak kalmakta ve pratikte uygulanması oldukça zor bir hedef olarak görülmektedir (Korotayev vd., 2023: 100-104).

Teori, nüfusun sadece tek bir kriterle belirlenebileceğini varsayarken, aslında farklı kriterler—örneğin kişi başına milli gelir, tüketim, tasarruf, yatırım, dış ticaret dengesi, vergi oranları, sağlık, eğitim, kültür ve çevresel sürdürülebilirlik gibi—nüfus düzeyini etkileyebileceği gibi, bu kriterler arasında uyum, çatışma veya ikilem de ortaya çıkabilmektedir.

2.3 Endojen Büyüme Teorisi

Bu teori, nüfusun ekonomik büyüme üzerindeki etkisini teknolojik gelişme, beşerî sermaye, ölçek ekonomileri ve dışsallıklar gibi faktörlerle birlikte inceler. Ekonomik büyümenin iç faktörlere dayandığını ve dışsal nedenlerden etkilenmediğini savunur. İnovasyon, bilgi ve insan sermayesinin gelişiminin üretkenliği artırarak ekonomik büyümeyi tetiklediği ileri sürülmektedir (Golosov vd., 2007: 1045; Nerlove ve Raut, 1997: 1120-1123).

1980'lerde Neoklasik Büyüme Teorisi'ne alternatif olarak ortaya çıkan bu teori, teknolojik değişimin ekonomik faaliyetlerin bir sonucu olduğunu ve ekonomik büyümenin sürekli artabileceğini iddia eder. Neoklasik Büyüme Teorisi'nden farklı olarak, nüfus artışının hem olumlu hem de olumsuz etkileri olabileceğini öne sürer. Olumlu etkiler, teknolojik gelişme, beşerî sermaye, ölçek ekonomileri ve dışsallıkları teşvik ederken; olumsuz etkiler kaynak kıtlığı, çevre kirliliği, gelir dağılımı bozukluğu ve yatırım azalması gibi sorunlara yol açabilir. Nüfus artışının ekonomik büyüme üzerindeki net etkisi, bu faktörlerin göreceli ağırlığına bağlıdır (Lloyd, 1969: 465).

Teori, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği ve refah dağılımı gibi konulara da ışık tutar. Sürdürülebilir büyüme için teknolojik gelişme ve beşerî sermayenin yatırımlarla desteklenmesi gerektiğini vurgular. Ekonomik büyümenin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisinin teknolojik gelişme ve beşerî sermayenin dağılımına bağlı olduğunu belirtir. Bu teori, ekonomik büyümenin nasıl teşvik edilebileceği ve daha adil olabileceği konusunda ipuçları sunar (Jones, 1997; Heintz ve Folbre, 2022: 150).

2.4 Demografik Geçiş Teorisi

Teori, yüksek doğum ve ölüm oranlarından düşük doğum ve ölüm oranlarına geçiş sürecini ve bunun ekonomik, sosyal, kültürel ve tarihsel nedenlerini açıklamaktadır. Bu geçiş sırasında nüfusun büyüklüğü, yaş yapısı ve büyüme hızı değişir. Demografik geçiş, nüfusun yaşlanma sürecini anlamamıza yardımcı olur ve doğurganlık ve ölümlülük oranlarındaki değişimleri açıklar. Teori, demografik geçiş tamamlandığında yaşlı nüfus oranının arttığını ve nüfusun yaşlandığını göstermektedir (Kirk, 1996: 167-370; Dyson, 2001: 68).

Demografik Geçiş Teorisi beş aşamadan oluşur:

- **Birinci aşama:** Yüksek doğum ve ölüm oranları vardır, bu nedenle nüfus büyümesi yavaştır.
- **İkinci aşama:** Ölüm oranı düşer, ancak doğum oranı yüksek kalır. Nüfus hızla büyür.
- **Üçüncü aşama:** Doğum oranı düşmeye başlar ve nüfus büyüme hızı azalır. Sosyal ve ekonomik değişimler, daha az çocuk sahibi olmayı teşvik eder.
- **Dördüncü aşama:** Doğum ve ölüm oranları düşüktür, nüfus büyümesi durur. Nüfus piramidi, yaşlı nüfusun artmasıyla üst kısımlarda genişler.
- **Beşinci aşama:** Doğum oranı, ölüm oranının altına düşer ve nüfus küçülmeye başlar. Bu, çeşitli sosyal ve ekonomik faktörlerden kaynaklanabilir (Yüceşahin, 2009: 10-12; Galor, 2012: 3-8).

Teori, ekonomik büyüme üzerindeki nüfus değişiminin etkilerini analiz eder. Demografik geçiş, sermaye ve arazi stokunun seyrelmesinin azalması, insan sermayesine yapılan yatırımın artması ve işgücünün toplam nüfusa oranının değişmesi yoluyla ekonomik büyümeyi destekler. Ekonomik büyüme ise doğurganlık oranlarını etkileyen gelir, eğitim, sağlık, kentleşme ve sosyal güvenlik gibi faktörleri etkiler. Bu karşılıklı ilişki, iktisadi büyüme ile nüfus değişimi arasındaki dinamikleri açıklamaya çalışır (Can ve Avcı, 2021: 230; Erol, 2016: 77-80).

Sonuç olarak, iktisadi gelişim ve büyüme ile nüfus arasındaki ilişkiler karmaşık ve dinamiktir. Bu teoriler, nüfusun iktisadi sistemler üzerindeki etkilerini farklı açılardan ele almış ve çeşitli sonuçlar çıkarmıştır. Bu bölümde, teorilerin karşılaştırılması ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

2.5 Teorilerin Karşılaştırılması

Malthus Teorisi, nüfus artışının ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkilerini vurgular. Nüfusun geometrik, gıda üretiminin ise aritmetik oranda arttığını ve nüfusun gıda üretimini aşması durumunda açlık, yoksulluk ve savaş gibi doğal dengeleyicilerin devreye gireceğini öne sürer. Nüfus artışını kontrol etmek için ahlaki ve dini önlemler alınmasını savunur. Ancak, teknolojik gelişmeler, tarımsal verimlilik, doğum kontrolü ve göç gibi faktörleri dikkate almadığı için eleştirilmiştir. Ayrıca, nüfusu sadece maliyet olarak görürken, üretim faktörü ve talep kaynağı olarak göz ardı etmiştir.

Optimum Nüfus Teorisi, nüfusun büyüklüğü ile kişi başına düşen gelir arasındaki ilişkiyi ele alır ve ideal nüfus seviyesini belirlemeye çalışır. Malthus Teorisi'ne göre daha analitik bir yaklaşım sunar. Ancak, ideal nüfusun belirlenmesindeki kriterler tartışmalı olup, zaman, mekân ve koşullara göre değiştiği için pratikte uygulanması zordur.

Endojen Büyüme Teorisi, nüfusun ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkilerini vurgular. Teknolojik gelişme, insan sermayesi, araştırma ve geliştirme, inovasyon ve

ölçek ekonomileri gibi faktörlerin nüfus tarafından etkilendiğini savunur. Nüfusun sadece maliyet değil, aynı zamanda fayda unsuru olduğunu gösterir. Ancak, nüfus artışının çevresel ve sosyal maliyetleri artırabileceği ve gelir dağılımı üzerindeki etkilerini yeterince dikkate almadığı eleştirilir.

Demografik Geçiş Teorisi, nüfusun ekonomik gelişim ve büyüme ile olan ilişkisini tarihsel ve evrimsel bir perspektiften ele alır. Nüfusun farklı aşamalarda farklı etkiler yarattığını ve ekonomik sistemler üzerindeki etkilerinin nüfus üzerindeki etkilerinden bağımsız olmadığını ileri sürer.

Bu dört teori karşılaştırıldığında, nüfusun ekonomik sistemlerle olan ilişkisinin tek bir teori ile açıklanmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Nüfusun ekonomik sistemler üzerindeki etkileri; büyüklüğü, yapısı, dağılımı, niteliği ve değişimi gibi birçok değişkene; ekonomik sistemlerin yapısı, gelişimi, verimliliği, teknolojisi, gelir dağılımı ve çevre durumu gibi birçok faktöre bağlıdır. Bu nedenle, nüfusun ekonomik sistemlerle olan ilişkisini anlamak için farklı teorilerin sunduğu perspektifleri bir arada değerlendirmek gerekmektedir. Teoriler, nüfusun ekonomik sistemler üzerindeki etkilerini anlamamızı sağlayan önemli araçlardır, ancak sınırlarını ve varsayımlarını bilmek gerekmektedir. Demografik Geçiş Teorisi, nüfusun ekonomik sistemle ilişkisini en iyi açıklayan teoridir. Diğer teoriler, nüfus ve sanayileşme ilişkisini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

3. Avrupa'da ve Osmanlı'da Demografik Yapı ve Üretim Yapısındaki Değişim

3.1. Avrupa'da Demografik Yapı ve Üretim Yapısındaki Değişim

Batıda coğrafi keşifler ve kolonizasyon, sanayi devrimine giden yolu açtı. XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyıl, Avrupa tarihinde dönüm noktasıdır. Bu dönemde Avrupa, dünyanın en güçlü ve ileri bölgesi haline gelmiştir. Bu başarının ardında, üretim teknolojileri ve örgütlenmesinde köklü değişiklikler getiren Sanayi Devrimi bulunmaktadır. Sanayi Devrimi, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişi başlatmış, bu da nüfusun ve emeğin niteliğini ve niceliğini etkilemiştir.

Tablo 1. Dünya Nüfus Artış Hızı (1650-1950)

1650-1750	%03
1750-1800	%04
1800-1850	%05
1850-1900	%06
1900-1950	%08

Kaynak: (Sergün, 1991: 214).

1650 sonrasında dünya nüfusu, önceki döneme göre biraz daha hızlı artmıştır. Ancak, bu dönemde sanayileşen ülkelerin nüfus artışı daha belirgin bir hız kazanmıştır. 1650-

1750 yıllarında dünya nüfusu %3-4 artarken, sanayileşen ülkelerde bu oran daha yüksektir. 1850'ye gelindiğinde, sanayileşen ülkelerdeki nüfus artış oranı, diğer ülkelerinkinden çok daha yüksektir. Diğer ülkelerde nüfus artış hızı, sanayileşen ülkelerin yarısından bile düşüktür ve bu dönemde hızlı nüfus artışı gözlemlenmemiştir.

Tablo 2. Endüstrileşen, Zirai Yapıya Sahip ve Dünyadaki Nüfusun Artış Hızı (1650-1950)

	<i>Dünya Nüfusu Artış Hızı (%)</i>	<i>Endüstrileşen Ülkelerde Nüfus Artışı (%)</i>	<i>Zirai Yapıya Sahip Ülkelerde Nüfus Artışı (%)</i>
1650-1750	3,4	3,4	3,4
1750-1800	5,0	6,2	4,7
1800-1850	4,3	8,3	3,1
1850-1900	6,8	11,0	5,3
1900-1920	6,5	9,2	5,2
1920-1930	10,7	9,1	11,1
1930-1940	11,1	8,5	12,8
1940-1950	11,0	3,5	14,4

Kaynak: (Sergün, 1991: 216).

Tablo 2'ye bakıldığında, 1650 sonrasında dünya nüfusu, önceki dönemlere göre hızla artış göstermiştir. Bu artış, özellikle sanayileşmeye başlayan ülkelerde daha belirgindir. 1650-1750 yılları arasında dünya nüfusu %3-4 oranında artarken, sanayileşmiş ülkelerde bu oran daha yüksektir. 1850 yılına gelindiğinde, sanayileşen ülkelerdeki nüfus artışı, diğer bölgelerdekinden çok daha yüksek seviyelere ulaşmıştır. Aynı dönemde sanayileşmeyen ülkelerdeki nüfus artışı ise sanayileşmiş ülkelere kıyasla yarıdan daha azdır. Bu durumun bazı önemli noktaları şunlardır:

- Bölgesel Farklılıklar:** Nüfus artışı, dünya genelinde eşit şekilde gerçekleşmemiştir. Bu artış, ilk olarak İngiltere'de başlamış ve daha sonra Batı ve Orta Avrupa'ya yayılmıştır. Ayrıca, Anglo-Sakson nüfusunun yoğun olduğu Amerika ve Avustralya'nın bazı bölgelerinde de gözlemlenmiştir.
- Ekonomik ve Sosyal Değişimler:** Nüfus artışının yaşandığı bölgelerde ekonomik ve sosyal hayat önemli değişimlere uğramıştır. Bu durum, nüfus artışı ile ekonomik kalkınma arasında güçlü bir ilişki olduğunu düşündürmektedir.
- Ölüm Oranlarında Düşüş:** Nüfus artışının temel nedeni doğum oranlarındaki artış değil, ölüm oranlarındaki düşüştür. Bu durum, nüfus artışı ile ekonomik ve sosyal gelişmeler arasında güçlü bir bağ olduğunu göstermektedir.
- Coğrafi Alansal Dağılım:** Nüfus artışı, ekonomik kalkınmayla paralel bir coğrafi dağılım göstermiştir. Sanayileşmenin ilk görüldüğü İngiltere, aynı zamanda nüfus patlamasının da ilk yaşandığı ülkedir. Diğer Batı Avrupa ülkeleri bu iki olguyu daha geç bir dönemde deneyimlemiştir.

Nüfus artışının nedenleri arasında sağlık ve hijyen alanındaki gelişmeler, tarımsal üretimdeki artış ve ekonomik kalkınma öne çıkmaktadır. Sağlık ve hijyen gelişmeleri bebek ve çocuk ölümlerini azaltmış, tarımsal üretimdeki artış gıda güvenliğini ve beslenme düzeyini artırmış, ekonomik kalkınma ise iş imkanları ve yaşam standartlarını yükseltmiştir. Ancak, 1650'den sonra gözlemlenen nüfus artışı tüm dünyayı kapsamamış, sanayileşmiş ülkelerde daha belirgin olmuştur. Diğer bölgelerde kapalı ekonomi hâkim olduğundan, nüfus artışı sınırlı kalmıştır.

Avrupa'da 1650'de 105 milyon olan nüfus, 1800'de 188 milyona çıkmıştır (Neal, 2019: 267). XVIII. yüzyılda dünya nüfusu her bin yılda ikiye katlanırken, XIX. yüzyılda bu süre kısa bir dönemde gerçekleşmiştir (Güran, 2019: 125).

Sanayi Devrimi, emek arzı ve aile yapısını da etkilemiştir. Tarımdan sanayiye geçiş, köylülerin şehir göçünü zorunlu kılmış ve işgücünün yapısını değiştirmiştir. Kentleşme, kötü yaşam koşullarına ve altyapı eksikliklerine yol açmış, işçi hareketleri sosyal ve siyasi değişimlere neden olmuştur. İşçiler, düşük ücretler ve kötü çalışma koşullarına karşı haklarını savunmuş, sendikalar ve siyasi partiler aracılığıyla çeşitli kazanımlar elde etmiştir. Kadınların iş gücüne katılımı ve eğitim olanakları artmış, aile yapısı modernleşmiştir (Kuyucuklu, 1990: 68, 83).

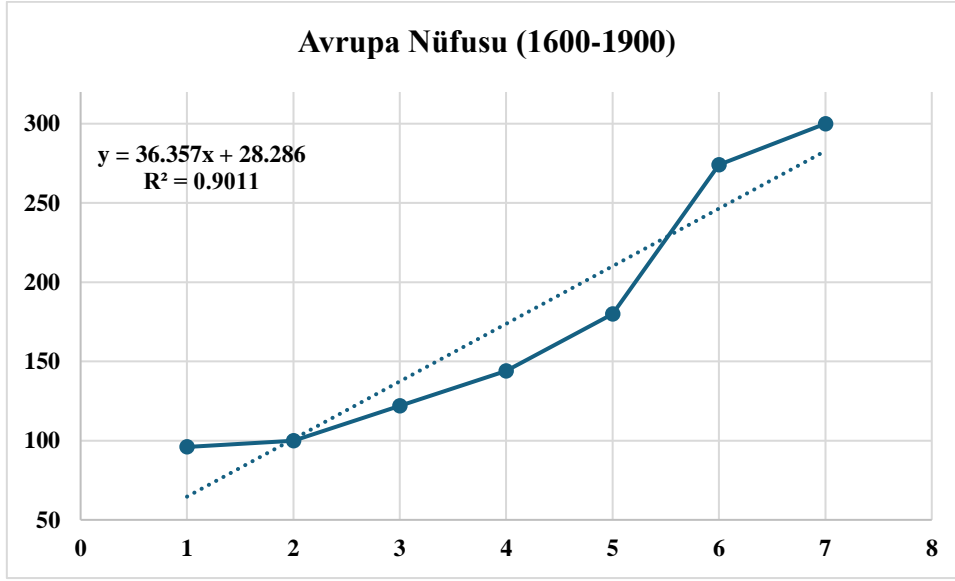
Tablo 3. Dünya Nüfusu (1650-1850) (milyon)

Bölgeler	1650	1750	1800	1850
Avrupa Kıtası	100	144	180	274
Asya Kıtası	300	437	575	656
Amerika Kıtası	13	11	23	59
Afrika Kıtası	100	100	95	100
Okyanusya	2	2	2	2
Toplam	515	694	875	1.091

Kaynak: (Kuyucuklu, 1990: 65).

XIX. yüzyılda sanayileşen ülkelerde doğal nüfus artış hızı, sanayileşemeyen ülkelerin yaklaşık iki katıdır. Bu artış, doğum ve ölüm oranlarına bağlıdır ve sanayileşen ülkelerde ölüm oranları daha düşüktür (Kuyucuklu, 1990: 65). Tablo 3'e göre, 1650-1750 yıllarında yıllık nüfus artış hızı %0.3, 1750-1800 döneminde %0.4, 1800-1850 yıllarında %0.5 ve 1850 sonrası dönemde ise %0.6-0.8 olarak gerçekleşmiştir. 1650'lerde başlayan nüfus artışı ilk olarak Batı Avrupa'da görülmüş, ardından Doğu Avrupa'ya yayılmıştır. Diğer bölgelerde ise nüfus artış hızında belirgin bir değişim gözlemlenmemiştir. Grafik 1, Avrupa'daki nüfus değişimini gösteren regresyon modelini ve grafiği sunmaktadır.

Grafik 1: Avrupa'da Nüfus

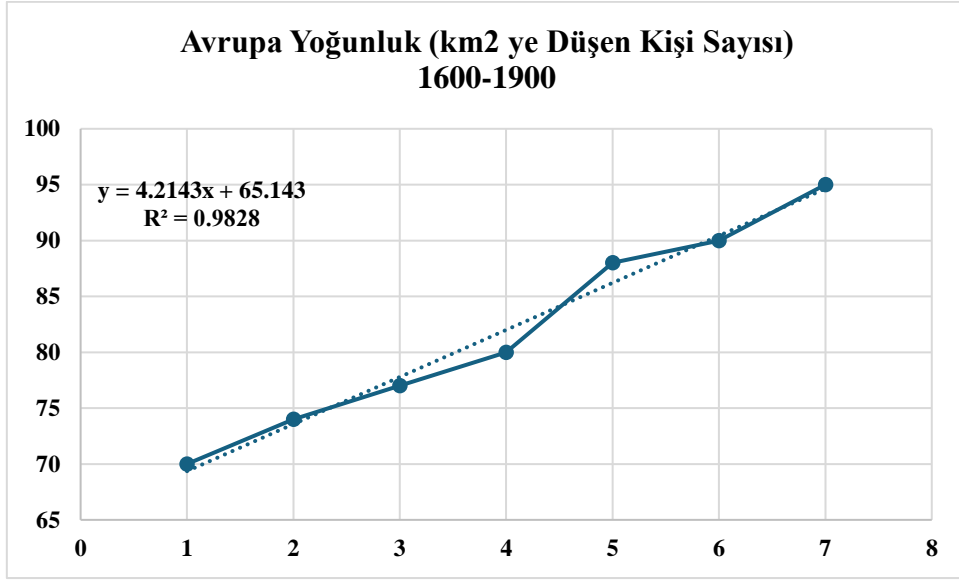

Veri kaynağı: (Kuyucuklu, 1990; Kabadayı, 2015; Kinross, 2019)

Not: Grafik yazar tarafından oluşturulmuştur.

Doğrusal regresyon, bir bağımsız değişkenin (x) bağımlı değişken (y) üzerindeki etkisini incelemek için kullanılan bir modeldir. Bu modelde eğim ve kesim noktası katsayıları, R^2 değeri ise modelin uyumunu belirtir. Eğim (28.2865): Bu katsayı, bağımsız değişken x'teki bir birimlik artışın bağımlı değişken y'deki artış miktarını gösterir. Yani, x bir birim arttığında, y'nin değeri 28.2865 birim artar. Kesim Noktası (+36.357): Bu değer, bağımsız değişken x sıfır olduğunda bağımlı değişken y'nin beklenen ortalama değeridir. Yani, x=0 olduğunda, y'nin değeri 36.357'dir. R^2 (0,9011): Bu değer, modelin verilere uyumunu belirtir. R^2 , bağımlı değişkendeki değişikliğinin ne kadarının bağımsız değişkenler tarafından açıklandığını gösterir. Burada, R^2 değeri 0,9011 olup, modelin verilere yüksek uyum sağladığını ve bağımlı değişkendeki değişikliğinin %90,11'inin bağımsız değişkenler tarafından açıklandığını ifade eder. Grafik 2 Avrupa'da nüfus yoğunluğunu gösteren regresyon modeli ve grafiğini göstermektedir.

Grafik 2: Avrupa'da Nüfus Yoğunluğu

Veri kaynağı: (İnalçık, 2018; Kabadayı, 2015; Kinross, 2019)

Not: Grafik yazar tarafından oluşturulmuştur.

Eğim (65.143): Bu değer, bağımsız değişkenin (x) bir birim artışının bağımlı değişkende (y) ne kadar bir artışa yol açtığını temsil eder. Bu durumda, x bir birim arttığında, y 65.143 birim artar. Kesim Noktası (4.214): Bu değer, bağımsız değişkenin (x) değeri sıfır olduğunda, bağımlı değişkenin (y) değeri beklenen ortalama değerdir. Regresyonun R² değeri 0,9828'tir, yani modelin verilere uyumunun daha düşük olduğu ve bağımlı değişkendeki değişikliğin %98,28'inin bağımsız değişkenler tarafından açıklanmaktadır.

XVI. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin 1520-1535 döneminde Balkanlar ve Anadolu'da tahrir defterlerinde yer almayanlar dahil olmak üzere nüfusunun 12,5 milyon civarında olduğu tahmin edilmekte olup, Ömer Lütfi Barkan'ın belirlediğine göre, yüzyılın sonlarında bu rakamın 30-35 milyon arasında olduğu öngörülmektedir; ancak bu tür hesaplamalarda subjektif değerlendirmeler öne çıkmakta ve 1600'lü yıllarda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa ülkelerindeki nüfus yoğunlukları arasında İngiltere'nin en yüksek yoğunluğa sahip olduğu, bunu sırasıyla İtalya ve Fransa'nın takip ettiği, Osmanlı Devleti'nin ise diğer devletlere göre daha düşük bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 4. XVII. Yüzyılda Ülkelere Göre Nüfus Yoğunluğu

Ülkeler	Yoğunluk (km ² ye Düşen Kişi Sayısı)
İtalya	97
Fransa	86
Felemenk (Hollanda)	112
İngiltere	56
Avrupa Türkiye'si (Kuzeyde Tuna ve Drava nehirlerine kadar uzanan Balkanlar)	41
Asya Türkiye'si (Trakya hariç aşağı-yukarı Türkiye)	20

Kaynak: (İnalcık, 2018: 67).

XIX. yüzyıldan itibaren Batı ülkelerinde yürütülen nüfus sayımları, dünya çapında diğer ülkelerdeki gibi karmaşık ve uzun süreçler haline gelmiş ve kesin sonuçlar elde edilememiştir; örneğin, 1880/1890 yıllarında Birleşik Devletler'de yapılan sayımlar, ilk delikli kartlı istatistik makineleriyle bilişim devriminin temelini atarken (Ifrah, 2000:159), Osmanlı Devleti'ndeki nüfus sayımları ise, kullanılan kalemiyle denilen yöntemlerde önemli bir yenilik getirmemiştir.

3.2. Osmanlı'da Demografik Yapı ve Üretim Yapısındaki Değişim

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla kadar uzun yıllar boyunca nüfus konusunda önemli sıkıntılar yaşamıştır. XVI. yüzyılda yaşanan bir miktar artışa rağmen, genel olarak nüfus artışı oldukça yavaş seyretmiştir. Özellikle XVII. yüzyılda nüfus büyümesi neredeyse durma noktasına gelmiştir. Ancak XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında nüfus önemli ölçüde artış göstermeye başlamıştır. Tablo 5'te XVI. yüzyılda Osmanlı vilayetlerinin nüfus yapısı gösterilmektedir.

Tablo 5: Bazı Osmanlı Vilayetlerinin Nüfusu. 1520-1535

Vilayet	Hane Adedi		Nüfus
	Müslüman	Hıristiyan	
Anadolu	517.813	8.511	2.632.975
Karaman	134.452	3.127	687.895
Zülkadriye	64.102	2.631	333.665
Diyarbakır	70.858	11.938	415.420
Rum	116.772	51.662	842.170
Arap	113.358	914	571.360
Tımar Sahipleri	50.000	-	250.000
Toplam	-	-	5.733.485
İstanbul	46.000	25.000	400.000
Rumeli	194.958	862.707	5.308.995
Tımar Sahipleri	50.000	-	250.000
Toplam	-	-	5.958.995
Genel Toplam			11.692.480

Kaynak: Barkan (1953), Barkan (1957)

Yüzyıllar boyunca Osmanlı topraklarında iş gücü eksikliği yaşanması, nüfusun azlığının en belirgin göstergelerinden biridir. Aşağıdaki tablo 6'da XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı nüfusunun statik bir yapıda olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Osmanlı İmparatorluğu'nun Tümü İçin Bazı Nüfus Tahminleri, XVIII. Yüzyıl Sonu- XIX.Yüzyıl Başı (milyon kişi)

Yıl	Avrupa'daki bölümü	Asya'daki bölümü	Afrika'daki bölümü	İstanbul	Toplam
1785	9.0	19.0	4.0	-	32.0
1788	8.0	36.0	5.0	1.0	50.0
1804	18.0	9.0	2.5	-	29.5
1807	11.3	12.3	3.2	-	26.8
1807	11.0	11.1	3.2	-	25.3
1822	9.5	11.1	3.5	-	24.1

Kaynak: Issawi (1977)

Bu durum, geniş topraklara sahip olan devletin ekonomik ve sosyal gelişmesine engel olmuştur. Örneğin, XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu yaklaşık 25 milyon iken, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Anadolu'nun nüfusu sadece 6.5 milyon civarındaydı. XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise bu rakam ancak 7.5 milyona ulaşabilmişti.

Tablo 7: Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki Bölümü İçin Nüfus Tahminleri, XIX. Yüzyılın Başları

Şehirler	Nüfus
İstanbul	600.000
Trakya	1.700.000
Bulgaristan	1.500.000
Bosna	820.000
Sırbistan	930.000
Arnavutluk	350.000
Makedonya	700.000
Livadya	550.000
Mora	420.000
Girit	250.000
Akdeniz Adaları	280.000
Toplam	8.800.000
Eflak	450.000
Boğdan	950.000
Genel Toplam	10.200.000

Kaynak: (Behar, 2003: 22).

Tablo 7'ye göre, XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'un nüfusu 600.000, Trakya'nınki 1.700.000, Bosna'nınki 820.000 ve Makedonya'nınki 700.000'dir. Eflak ve Boğdan (Romanya) sırasıyla 450.000 ve 950.000 nüfusa sahiptir. İlk genel nüfus sayımı, II. Mahmut döneminde 1830 yılında başlanıp 1831'de tamamlanmıştır. Sadece erkek nüfus sayıldığı için, toplam nüfusu belirlemek amacıyla bu rakam 2 ile çarpılmıştır (Behar, 2003: 22). Osmanlı Devleti'nin nüfus artış hızı ve yoğunluğu, Avrupa'daki diğer ülkelerden daha düşüktür. 1831 nüfus sayımında, vergi konusu üzerinde durulmuş olmasına rağmen, E. Ziya Karal sayımın esas nedeninin askerlik sorunu olduğunu belirtmiştir (Behar, 2003: 24). Tanzimat sonrası 1844 sayımlarında nüfus yaklaşık 11 milyon olarak belirlenmiştir, ancak bu sayımın orijinal belgeleri bulunmamaktadır (Çakır, 2001: 26; Behar: 26). XIX. yüzyılda Osmanlı, siyasi ve ekonomik değişimlerle karşı karşıya kalmış, Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi ve çeşitli savaşlar bu dönemi etkilemiştir. Osmanlı'nın nüfusu, savaşlar, salgınlar ve göçler nedeniyle XIX. yüzyıl başında yaklaşık 25-30 milyon, sonunda ise 40-45 milyon civarına yükselmiştir (Serbestioğlu, 2014: 257-258). Osmanlı'nın üretim yapısı, tarımdan sanayileşmeye ve ticarileşmeye geçiş göstermiştir. Ancak, Anadolu'daki emek kıtlığı ve toprak bolluğu küçük üreticilerin varlığını sürdürmesini sağlamıştır (Pamuk, 2014: 130). Osmanlı, dış ticarete dezavantajlı bir konumda kalmış ve dış borçlar iktisadi bağımsızlığı zayıflatmıştır (Gülmez, 1983: 150). XIX. yüzyılda, Osmanlı'da emek değişimi para ile gerçekleşmeye başlamış, sanayileşme süreci işçi haklarını ön plana çıkarmıştır. Aynı dönemde, iş gücü tarımda yoğunlaşmış, sanayi gelişmemiş ancak bazı fabrikalar kurulmuştur. Ulaşım sektörü ise demiryolları, vapur hatları ve telgraf hatları ile gelişmiştir. Osmanlı'nın gelişme dönemlerinde nüfus sayımları önemli bir yer tutmuştur. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldığında II. Mahmut, yeni bir ordu kurmak için nüfus sayımı yaptırmıştır (Karal, 2010: 11). 1829 yılında yapılan ilk modern nüfus sayımı ise Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle tamamlanamamıştır (Doğan, 2014: 71-88). 1831 sayımı, askerlik düzenlemeleri ile ilgili olup, II. Mahmut döneminde yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammedîye ordusunun ihtiyaçlarını belirlemek amacıyla Osmanlı'da nüfus sayımı yapılmıştır (Pakalın, 1993: 92). 1831'de Anadolu'da km² başına 6,1, Avrupa'da ise 15,5 kişi düşmektedir. 1844'te 11,8 milyon olan Anadolu nüfusu 1885'te 11,2 milyona, 1914'te ise 15,3 milyona yükselmiştir (Çelik, 1999: 57). XIX. yüzyılda işçi sınıfının oluşumu, sendikaların kurulması ve grevler de görülmeye başlanmıştır (Öztürk, 2003: 290-292).

Tablo 8: Nüfus Sayımına Göre Osmanlı Erkek Nüfusu (1831)

Liva ve Sancaklar	Müslüman	Reaya	Toplam
Adana	11.538	3.926	15.464
Aksaray	7.459	987	8.446
Akkent	13.732	1.000	14.732
Alanya	28.792	490	29.332
Amasya	38.316	6.408	44.724
Ankara	83.639	7.637	91.296

Liva ve Sancaklar	Müslüman	Reaya	Toplam
Aydın	105.357	7.366	112.723
Beykent	22.599	52	22.651
Biga	27.311	9.433	36.744
Bolu	23.172	1.492	24.670
Bozok	40.538	9.826	50.364
Canik	40.935	14.808	55.743
Çankırı	39.788	447	40.235
Çıldır	73.473	4.263	77.736
Çorum	40.506	-	40.506
Hamid	91.825	1.268	93.093
Hüdavendigar	92.452	14.951	107.403
İçel	30.552	270	31.303
Karahisar	29.924	1.080	31.004
Karaman (Yörük)	28.853	-	28.853
Karesi	64.906	4.012	68.918
Kars	17.580	2.150	19.730
Kastamonu	118.198	3.285	121.483
Kayseri	38.965	15.901	54.866
Kırkent	13.562	115	13.677
Kocaeli	51.446	25.050	76.496
Konya	56.046	1.678	57.724
Kütahya	135.682	-	135.682
Menteşe	46.613	2.781	49.590
Niğde	44.795	14.343	59.138
Saruhan	83.379	13.520	96.899
Sivas-Divriği	113.745	18.538	132.283
Suğla	40.208	29.167	69.375
Sultanönü	15.179	697	15.876
Tarsus	14.808	902	15.710
Teke	41.644	-	41.644
Trabzon	125.121	11.431	136.522
Viranşehir	46.597	1.225	47.822
Anadolu Toplamı	1.939.236	230.519	2.170.847
Alacahisar	2.286	29.616	31.902
Çirmen	93.013	71.618	164.631
Edirne	24.380	50.568	74.948
Gelibolu	18.469	48.804	67.273
Köstendil	24.361	63.120	85.481
Manastır	39.015	84.806	123.821
Niğbolu	73.399	24.760	98.159
Niş	3.500	52.279	55.786
Prizren	19.930	5.756	25.686
Selanik	35.372	59.329	94.701

Liva ve Sancaklar	Müslüman	Reaya	Toplam
Silistre	43.110	17.334	60.444
Siroz	44.708	57.069	101.777
Sofya	26.805	164.667	191.472
Üsküp	35.618	54.593	90.211
Vidin	6.695	26.135	82.830
Vize	10.036	25.540	35.576
Rumeli Toplamı	500.697	833.994	1.334.691
Akdeniz Adaları	12.175	53.773	65.948
Kıbrıs	15.020	29.184	44.204
Adalar Toplamı	27.195	82.957	110.152
Genel Toplam	2.467.128	1.147.470	3.615.330

Kaynak: (Behar, 2003: 23-24).

Tablo 8, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerindeki demografik yapının kapsamlı bir özetini sunmaktadır. Bu tablo, her yerleşim biriminin Müslüman nüfusunu, Reaya nüfusunu ve toplam nüfusunu içermektedir. Bu veriler, dönemin toplum yapısı, ekonomik durumu ve coğrafi dağılımını anlamak açısından büyük önem taşır. 1831 yılı itibarıyla, Anadolu'da Aydın, Kastamonu, Kütahya, Sivas ve Trabzon en yoğun nüfusa sahip kentler ve yönetim birimleridir. Rumeli'de ise Niğbolu ve Çirmen bu özelliği taşır. Karahisar, 31.004 kişilik nüfusuyla Anadolu genelindeki ortalama nüfus seviyesine sahiptir.

Tablo 9: Osmanlı Devleti'nin Tümü İçin Bazı Nüfus Tahminleri, XVIII. Yüzyıl Sonu XIX. Yüzyıl Başları (milyon)

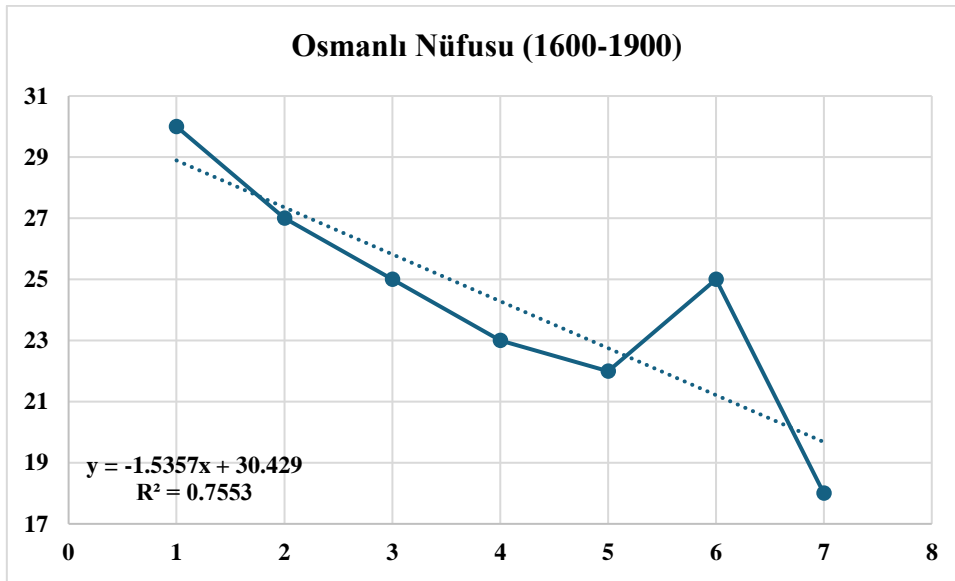
Yıl	Avrupa'daki bölümü	Asya'daki bölümü	Afrika'daki bölümü	İstanbul	Toplam
1785	9.0	19.0	4.0	-	32.0
1788	8.0	36.0	5.0	1.0	50.0
1804	18.0	9.0	2.5	-	29.5
1807	11.3	12.3	3.2	-	25.3
1807	11.0	11.1	3.2	-	25.3
1822	9.5	11.1	3.5	-	24.1

Kaynak: (Güran, 1997: 21).

Tablo 9'a göre, 1785 yılında toplam nüfus tahmini 32 milyon olup, bu nüfusun 9 milyonu Avrupa'da, 19 milyonu Asya'da ve 4 milyonu Afrika'da yaşamaktadır. İstanbul hakkında bilgi mevcut değildir. 1788'de toplam nüfus tahmini 50 milyon olup, Avrupa'da 8 milyon, Asya'da 36 milyon ve Afrika'da 5 milyon olarak dağılmıştır; İstanbul'daki nüfus ise 1 milyon olarak öngörülmektedir. 1804 yılında toplam nüfus 29.5 milyon olarak tahmin edilmiştir; bunların 18 milyonu Avrupa, 9 milyonu Asya ve 2.5 milyonu Afrika'dadır. İstanbul verisi yine mevcut değildir. 1807 yılı için iki farklı tahmin bulunmaktadır. İlk tahminde toplam nüfus 25.3 milyon olup, 11.3 milyon

Avrupa, 12.3 milyon Asya ve 3.2 milyon Afrika'da yaşamaktadır. İstanbul için veri bulunmamaktadır. Diğer tahminde ise toplam nüfus yine 25.3 milyon olup, Avrupa'da 11 milyon, Asya'da 11.1 milyon ve Afrika'da 3.2 milyon olarak öngörülmüştür; İstanbul'un nüfusu ise 1 milyon olarak tahmin edilmiştir. 1822 yılında toplam nüfus tahmini 24.1 milyon olup, 9.5 milyonu Avrupa, 11.1 milyonu Asya ve 3.5 milyonu Afrika'da yaşamaktadır. İstanbul hakkında bilgi bulunmamaktadır. II. Mahmut döneminde yapılan nüfus sayımları, askeri kaynak sağlama amacıyla gerçekleştirilmiştir. Grafik 3, Osmanlı'daki nüfus yoğunluğunu gösteren regresyon modelini ve grafiğini sunmaktadır.

Grafik 3: Osmanlı'da Nüfus

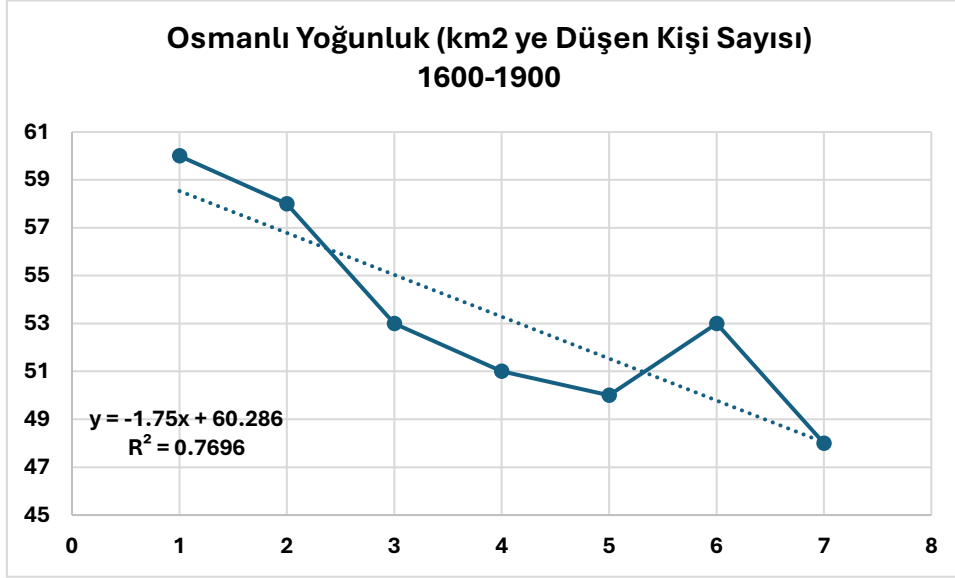

Kaynak: (Behar, 2003; Kabadayı, 2015; Kinross, 2019)

Not: Grafik yazar tarafından oluşturulmuştur.

Eğim (30.429): Bu değer, bağımsız değişkenin (x) bir birim artışının bağımlı değişkende (y) ne kadar bir artışa yol açtığını temsil eder. Bu durumda, x bir birim arttığında, y 30.429 birim artar.

Kesim Noktası (-1.5357): Bu değer, bağımsız değişkenin (x) değeri sıfır olduğunda, bağımlı değişkenin (y) değeri beklenen ortalama değerdir. Regresyonun R² değeri 0,7553, yani modelin verilere uyumunun yüksek olduğunu gösterir. Bağımlı değişkendeki değişikliğin %75,53'ü bağımsız değişkenler tarafından açıklanmaktadır.

Grafik 4: Osmanlı'da Nüfus Yoğunluğu

Kaynak: (Behar, 2003; Kabadayı, 2015; Kinross, 2019)

Not: Grafik yazar tarafından oluşturulmuştur.

Eğim (60.286): Bu değer, bağımsız değişkenin (x) bir birim artışının bağımlı değişkende (y) ne kadar bir artışa yol açtığını temsil eder. Bu durumda, x bir birim arttığında, y 60.286 birim artar.

Kesim Noktası (-1.75): Bu değer, bağımsız değişkenin (x) değeri sıfır olduğunda, bağımlı değişkenin (y) değeri beklenen ortalama değerdir. Regresyonun R^2 değeri 0,7696, yani modelin verilere uyumunun yüksek olduğunu gösterir. Bağımlı değişkendeki değişikliğin %76,96'sı bağımsız değişkenler tarafından açıklanmaktadır.

Batı ekonomilerinde yaşanan sanayi devrimi, zamanla dünya genelinde etkili olmuş ve Osmanlı Devleti için zorlu bir dönem başlamıştır. Osmanlı, Batı'daki sanayi devrimini yakalayamamış ve endüstrileşen ülkelerin pazarlarına dönüşmüştür. XIX. yüzyılın ilk yarısında, devletin başlattığı sanayileşme hareketleri, esas olarak ordunun ve devletin ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflemiştir (Pamuk, 2014: 92).

XIX. yüzyılda İngiltere ve Almanya'da yıllık nüfus artışı %1 seviyelerinde gerçekleşmiştir. Avrupa'nın en geri ülkelerinden biri olarak kabul edilen Rusya ise yıllık %2'lik nüfus artış oranıyla dikkat çekmiştir. Bu veriler, sanayileşme ile nüfus artışı arasında doğrudan bir ilişki bulunmadığını göstermektedir. Ancak XVII. yüzyılda Batı Avrupa, özellikle de İngiltere'de yaşanan nüfus artışı, İngiltere'nin sanayileşmesi için gerekli nüfus potansiyelini sağlamıştır. XIX. yüzyılda Rusya'nın yüksek nüfus artışı, sanayileşmenin başlangıç şartları açısından değerlendirildiğinde, bu artışın sanayileşme sonrası dönemde yaşandığı söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde ise Tanzimat'tan sonra yüzyılın sonuna kadar sınırlı bir nüfus artışı gözlemlenmiştir (Güran, 2019: 127).

4. XIX. Yüzyıl'da Osmanlı Sanayisinin Genel Durumu

Osmanlı Devleti, bir tarım imparatorluğu olarak küçük ölçekli üretim birimleriyle faaliyet göstermiştir. XVI. yüzyıldan itibaren, Osmanlı Sanayi büyük ölçüde el emeğine dayanarak ordunun ve devletin ihtiyaçlarını karşılamıştır. XVIII. yüzyılda kömür, tersane işleri, harp sanayi, madencilik, halı ve dokuma sanayi gibi alanlarda etkin olmuş ve Avrupa sanayisiyle rekabet edebilmiştir. Ancak, bu yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı sanayisi, zayıf burjuvazi, merkeziyetçi devlet yapısı ve el emeğine dayanma gibi nedenlerle Batı Avrupa'nın hızlı ekonomik, sosyal ve siyasi gelişimi karşısında güçsüz kalmıştır. Batı Avrupa'daki makineyle seri üretim, maliyetleri düşürdüğü için rekabet imkânlarını ortadan kaldırmıştır. XIX. yüzyılda imzalanan ticaret sözleşmeleriyle Osmanlı, Avrupa'nın açık pazarı haline gelmiş ve sanayisi çökmüştür. Örneğin, 1839'da İstanbul'da 2752 kumaş tezgâhı otuz bir senede 25'e indiği tespit edilmiştir (Müderrişoğlu, 1974:126-127; Derin, 1940:77).

XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı ekonomisi, kendi kendine yetebilen bir yapıdadır ve Avrupa'ya üstünlük sağlamaktadır. Çuha, ipekli kumaşlar, deri işçiliği, çini ve diğer topraktan mamul eşyalar ile silah yapımında Avrupa'ya karşı üstünlük korumaktadır. 1788 yılında Fransa'ya 2,3 milyon lira değerinde pamuklu bez ihraç edilmiştir; buna karşın Fransız kumaşları Osmanlı pazarında henüz tanınmamış veya yer bulamamıştır (Tabakoğlu,1994:225). Osmanlı ekonomisi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Batı'nın kütleli üretim yapısına karşı başarılı bir şekilde direnmiş, kaliteli Osmanlı malları Avrupa'da bile tercih edilmiştir (Sarc, 1944:423-425).

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda küçük sanatlar, Batı ülkeleriyle kıyaslandığında geri kalmış sayılmıyordu ve bazı alanlarda Batı'dan daha gelişmişti. Dokuma, deri işçiliği, çinicilik, marangozluk ve silah üretiminde Türk sanatkarlarının yüksek kalitesi Batı'da tanınıyor ve beğeniliyordu. Gemi inşaatı ve bina yapımında da en ileri milletler arasında yer alıyorduk. Ancak, XVIII. ve özellikle XIX. yüzyılda Avrupa'da endüstrinin makine yardımıyla hızla büyüyerek bol ve ucuz mal üretmesi, Osmanlı'nın küçük sanatlarının Batı ile rekabet edemeyip yavaşça çökmelerine ve ülkenin yabancı sanayiye açık pazar haline gelmesine neden oldu (Tabakoğlu,1994:225). Kapitülasyonlar nedeniyle koruyucu gümrükler uygulanmadığı için küçük sanatlar zayıfladı ve endüstrinin gelişimi engellendi. Bu durum, Osmanlı ekonomisini ciddi şekilde zor duruma soktu.

Yüzyılın ikinci yarısında, ilk yarısındaki ekonomik canlılık yerini daralmaya ve gerilemeye bıraktı. Üretimde belirgin bir azalma görüldü ve vergi gelirlerinde düşüş yaşandı. Ankara'daki sof ve şal üretimi, Bursa'daki pamuklu ve ipekli kumaş üretimi, Sakız'daki ipekli kumaş üretiminde büyük düşüşler yaşandı. Sakız ve Bursa'nın boyahanelerinin gelirleri düştü ve Girit, İstanbul'un sabun ihtiyacını karşılayamaz hale geldi. Bu nedenle sabun ve zeytinyağı ihracı yasak mallar arasına girdi (Sulva,

1948:351). 1750-1830 yılları arasında ipekli kumaş satışlarından alınan damga resimlerinin iltizamında önemli artışlar oldu (Genç, 1975:291)

Tanzimat döneminden sonra, devlet 'Fabrikayı Humayun' olarak bilinen büyük sanayi kuruluşları kurdu. Bu kuruluşların amacı, askeri ihtiyaçların yurtiçinden karşılanmasını sağlamak ve paranın yurtdışına çıkışını engellemektir. Bu politika, dış ticaret dengesini sağlamak ve ithal ikamesi sağlamak amacı taşıyordu. Avrupa'dan gelen ustalarla modern teknolojinin yerli işçilere öğretilmesine çalışıldı ve yurt dışına öğrenci gönderildi. Bu fabrikalar, devlet için kârlı bir gelir kaynağı oldu; devlet, bu fabrikaları teşvik etmek için çeşitli avantajlar sağladı, makine ve hammaddeleri gümrük vergilerinden muaf tuttu ve işgücünü askerlikten muaf tuttu (Tabakoğlu, 2012:225).

Tekellerin kaldırılmasıyla nihai mal ithalatı ve hammadde ihracatında artışlar gözlemlendi. 1825-1830 döneminde pamuk ipliği ithalatı üç katına, beş yıl içinde altı katına ve 1860'ta yaklaşık 40 katına çıktı. Pamuklu ürünlerin ithalatı da aynı dönemde beş katına, 1860'ta ise 65 katına yükseldi. İngiltere'nin genel ihracatında Osmanlı'nın payı arttı; 1850'de Osmanlı ticareti, İngiltere'nin ticaretinde üçüncü sırayı aldı. 1850'de İngiltere'den yapılan ithalat yaklaşık sekiz buçuk milyon İngiliz lirasına ulaştı, bunun üç milyonunu dokumalar oluşturuyordu (İnalçık, ty:49) Bu durum, 1850'lerden itibaren Bursa, Şam, Halep ve Diyarbakır'daki birçok ipek tezgahının kapanmasına yol açtı; Bursa'daki tezgâh sayısı 75'e, İstanbul'daki ise 25'e düştü. Avrupa mallarının sanayi üzerindeki etkileri, serbest ticaretin ve tekellerin kaldırılmasının ardından belirginleşti (Sarc, 1940:427). 1838 Osmanlı Serbest Ticaret Anlaşması, Osmanlı sanayisini olumsuz etkiledi.

1838 anlaşması, Osmanlı ekonomisinde yapısal değişikliklerin ve ekonomik liberalizmin başlangıcını işaret ediyordu. Bu anlaşma, Osmanlı'nın geleneksel ekonomi politikasına ağır bir darbe vurdu. Kadim politikalar zamanla etkisini yitirmiş ve toprakta sistemin yozlaşması gibi sorunlar ortaya çıkmıştı. 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması, geleneksel sanayinin batı ürünlerinin rekabeti karşısında yok olmasına neden oldu.

Bu dönemde yerli sanayinin dış rekabete karşı korunması isteniyordu, ancak ekonomik liberalizme dayalı bir politika uygulamaya konuldu. Osmanlı ekonomisi, 1838'in ekonomik ruhuna dayalı olarak şekillendi ve bu durum, I. Meşrutiyet'e ve hatta 1914'e kadar Osmanlı ekonomik ve maliye politikalarını etkiledi (Güner, 1986:213).

Osmanlı yöneticileri, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren yeni fabrika kurma girişimlerinde bulunmuştu. 1703 ve 1777'de çuha fabrikası kurma teşebbüsleri olmuş, 1742'de Yalova'da bir kâğıt fabrikası açılmıştı, ancak bu girişimler başarılı olamadı (Önsoy, 1958:48).

Tanzimat yönetimi, ekonomik kaynaklar üzerinde kontrol sağlayarak ülkenin zenginleşmesini hedefledi. Bu politika, mali ve ekonomik düşünceleri içeriyor ve ekonominin her sektöründe etkili oluyordu (Güran, 1992:235).

Devlet tarafından işletilen fabrikaların çoğu askeri ihtiyaçlar için kurulmuştu. Örneğin, 1836'da fes üretimi için kurulan İstanbul Feshane Fabrikası, sonradan kumaş dokumaya başladı. Hereke'de kurulan İpek ve Dokuma Fabrikası ve 1850'lerde özel girişimciler tarafından kurulan Bakırköy Dokuma Fabrikası, on yıl sonra hazineye devredildi. 1810'da kurulan Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası da 1842 ve 1884'te genişletildi. İstanbul ve İzmir'deki kâğıt fabrikaları, Beykoz'daki Porselen ve Cam Fabrikası, iyi kalite üretilmelerine rağmen yabancı rekabet nedeniyle kapandı (Sulva, 1948:351-352).

1843'te İzmit'te ordu için bir çuha fabrikası kuruldu ve Ohannes ile Bogos Bongolar tarafından yönetildi. Kazandıkları gelire iki yıl sonra Hereke'de kurdukları İpekli ve Pamuklu dokuma fabrikasını devlete devrettiler (Güran, 1993:236-238). Devlet, Zeytinburnu Demir Fabrikası, İzmir Çuha Fabrikası ve Hereke Kumaş Fabrikası için büyük bütçeler ayırmıştı (Güran, 1993:336).

Fabrika kurma çabasının temel amacı, askeri ihtiyaçları yerli üretimle karşılayarak askeri harcamaları azaltmak ve dövizin yurtdışına çıkışını önlemektir. Ancak, 1860'tan itibaren dış ticaret anlaşmaları, sermaye ve hammadde yetersizliği gibi nedenlerle fabrikalar kapanmaya başladı. 1860'tan sonra yapılan yeni ticaret sözleşmeleri ithalat ve ihracat gümrüklerini düşürmesine rağmen, yabancı malların akışını engelleyemedi ve yerli esnaf, yüksek maliyetler nedeniyle rekabet edemedi (Kütükoğlu, 1974:113).

Osmanlı Devleti'nin hem devlet hem de özel sektördeki fabrikalarının başarısızlığı, yeni tedbirlerin alınmasına neden oldu. XIX. yüzyılda tarım ve sanayide gelişim gösteremeyen Osmanlı, tezgâh ve lonca sanayiinde çöküş yaşadı. Tanzimat döneminde dokuma ve porselen sanayii için devlet fabrikaları kuruldu, ancak bu fabrikaların çoğu verimli çalışmadı. Padişah Abdülmecid döneminin sanayileşme çabaları büyük ölçüde başarısız oldu.

1860'lardan itibaren sanayileşme amacıyla çeşitli projeler geliştirildi. Meclis-i Valâ'ca tarafından kurulan Islahı Sanayi Komisyonu, yayınladığı talimatnamede şu hedeflere odaklandı (Ortaylı, 1978:123-124):

- Gümrük resmini %5'ten artırmak,
- Sanayiyi teşvik eden sergiler düzenlemek,
- Şirketler (esnaftan) kurarak sanayiyi geliştirmek,
- Sanayi mektepleri açmak.

Komisyonun öngördüğü sanayi mektepleri İstanbul, Edirne ve Tuna vilayetlerinde açıldı, ancak mezunlar iş bulamadığı için bu okullar beklenen başarıyı sağlayamadı ve kapandı. Gümrük resimleri uzun bir süre düşük kaldı ve Osmanlı Devleti ancak son yıllarında %8 seviyesine çıkabildi. İç ticaret, yüksek gümrük ve iç gümrüklerden dolayı gelişemedi. Önemli sergiler açılmadı; daha önceki sergiler arasında 1863 İstanbul Sergi-i Umumi-i Osmanlı ve 1855 Paris, 1862 Londra sergileri vardı.

Talimatnamenin üçüncü maddesi esnafın şirketler halinde örgütlenmesini hedefledi ve dördüncü madde, bu şirketlerin lonca kethüdası ve önde gelen üyeler tarafından yönetilmesini öngördü. Altıncı madde, şirketlerin Meclisi Vâlâ'ca tarafından denetlenmesini belirtiyordu. Ayrıca, esnaf şirketlerinin kuruluş sermayeleri belirlenmişti (örneğin, debbağlar için 2000 kese altın, demirciler için 5000 kese altın) ve bazı şirketlerin 100-150 beygirlik makineler ve telgraf teli üretmesi istenmişti. Ancak bu planların çoğu gerçekleşmedi ve ciddi bir sanayi gelişimi sağlanamadı. Esnafın sanayileşme çabaları, genellikle başarısız oldu çünkü Osmanlı devlet adamları, esnaf ve tezgâh üretimini koruma eğilimindeydi. Ayrıca, tarım fazlası oluşturamayan ve kırsal alanda köklü değişim geçirmeyen Osmanlı Devleti, fabrika endüstrisine geçecek maddi koşullardan yoksundu (Ortaylı, 1978:123-130).

Loncaların kaldırılmasının ardından, teşkilatsız kalan esnaf, ıslah-ı sanayi komisyonunun müdahalesiyle şirketler halinde örgütlendi. Bu süreçte kurulan şirketler arasında Simkeşhane ve Kobaltçı, Saraç, Kumaşçı, Dökmeci, Demirci ve Tabak esnafı şirketleri yer aldı. Bazı şirketler için Hazine-i Hassa'dan sermaye sağlandı. Ancak, 1873'te Islah-ı Sanayi Komisyonu, esnaf, belediye ve ticaret nezaretinin işlerine müdahale olarak değerlendirilip lağvedildi. Bu durum, küçük sanatların korunması için yapılan zayıf devlet desteklerini ortadan kaldırdı (Karal, 1947:257).

Sanayi Devrimi, gerçekleşikten sonra, Osmanlı Devleti'nde esnaf ve tezgâh usulünün devam ettirilmesi sanayileşmenin anlaşılmadığını gösteriyordu (Ortaylı, 1978:123-130). Osmanlı Devleti'nin sanayiye geçişi 1880-1890 yılları arasında başladı ve bu dönemdeki sanayi kuruluşları genellikle ham ipek, matbaacılık ve gıda sanayii ile sınırlıydı. Ancak, bunlar gerçek sanayi olarak kabul edilmedi. 1908'e kadar Osmanlı topraklarında kurulan veya faaliyette bulunan şirket sayısı 86 oldu ve 1849'dan itibaren yılda ortalama 1,45 anonim şirket kuruldu (Kunt vd., 2011:246).

1880'lerden sonra kurulan sanayi işletmeleri genellikle büyük ölçekli olup, bazıları yoğun yabancı rekabetine rağmen faaliyetlerini sürdürmüştür. İzmit Çuha Fabrikası, 1845 yılından itibaren ortalama 60 bin 192 ton yünlü dokuma üretmiş ve yaklaşık 60 ton tiftik işlemiştir. V. Eldem'e göre, 1881-1915 döneminde özel girişimle kurulan sanayi kuruluşlarının dağılımı şu şekildedir:

Tablo 10: Özel Kesimdeki Sanayi İşletmeleri

İktisadi Faaliyet Kolu	1880'e kadar		1891-1900		Yekûn
	1881-90		1901-1915		
Gıda Sanayi	15	6	7	38	66
Toprak Sanayi	1	2	3	5	11
Deri Sanayi	3	1	3	4	11
Tahta Sanayi	3	-	6	15	24
Tekstil Sanayi	17	4	6	18	45
Kağıt Matbaa	17	6	6	21	50
Kimya	-	-	1	6	7
Toplam	56	19	32	107	214

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik T.T.K. s.66.

1880 yılından önce kurulan müesseselerden 17'si ham ipek imalat, 17 matbaa, 15'i gıda sanayiinde genellikle şekercilikle uğraşan müesseseler olup hiçbirinde nitelik itibarıyla sınai mahiyet bulunmamaktadır (Eldem, 1994:65).

1850'lerden itibaren Osmanlı Devleti'nin ruhsat ve imtiyaz vermek suretiyle özel teşebbüsün yaptığı sanayi yatırımlarını teşvik ettiği, Islahı Sanayi Komisyonunun çalışmaları sonunda kurulan şirketlere de aynı teşvikleri sağladığı anlaşılmaktadır. Ruhsat verilen fabrikalar: "Filibe Pamuk Fabrikası, Tarsus Zeytinyağı Fabrikası, Rodos Buhar Değirmeni, Trabzon Tuğla ve Kiremit Fabrikası, Salim Ağa Buz Fabrikası, İzmir Buz Fabrikası, Dersaadet Mensucat Fabrikası imtiyaz verilen fabrikalar ise Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikası, Seb'a çiftliği şeker fabrikası, Karahisar-ı Sahip Şeker Fabrikası, Salim Ağa Buz Fabrikası, İzmir Buz Fabrikası, Dersaadet Mensucat Fabrikası, İzmir Mensucat Fabrikası, İzmir Çuval ve İp Yelken Bezi Fabrikası, Kastamonu İp Halat Çuval ve Sicim Fabrikası, İzmir Çuval İp ve Yelken Bezi Fabrikası, Çiftecevizler Eşya-ı Züccaciye Fabrikası, Boğaziçi Madeni Eşya Fabrikası, Hamidiye Kağıt Fabrikası, Memaliki Şahane Kavce Kibrit Fabrikası, Osmanlı Kauçuk Fabrikası"(Ökçün, 1972)

Yine aynı dönemde 1885-1886 ile 1900-1914 yılları arasında sanayinin gelişme hızını göstermek maksadıyla, belirli senelerde sanayinin bazı kollarındaki üretim miktarları aşağıdadır (Eldem, 1994:48).

Tablo 11: Osmanlı Devleti'nin İstihsal (Üretim) Miktarı (1885-1913)

İktisadi Faaliyet Kolları	1885	1890	1897	1901	1905	1909	1913
Pamuklu Sanayii	6400	15.800	-	-	-	-	-
İğ Mevcudu/iplik sarf. 100 ton	8.32	9.76	-	-	-	-	-
Yünlü Sanayi/İğ Mevcudu	5.0090	6.500	10.000	15.500	18.000	23.800	29.850
Yün İpliği Sarfıyatı 1000 ton	53	70	1.2	1.6	1.9	2.4	3.16
İmalatta ham ipek 1000 kg	100	156	200	316	532	450	315
Mamul 1000 ton	5.38	6.40	6.53	7.65	7.79	8.26	315
Bira istihsalı 1000 hl.	-	-	12	75	77	80	90
Şarap ve ispirotolu İçkiler 100 hl.	653	984	1.014	875	-	746	487

Kaynak: V. Eldem, a.g.e., s.148.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin başlıca sanayi dallarına ilişkin üretim göstergeleri pamuklu sanayiinde dönem başında 6.400 olan iş sayısının yaklaşık 30 yıl içinde 82.044'e çıktığını göstermektedir.

Yünlü sanayiinde, 30 yılda iş sayısı 5.000'den 29.850'ye çıkarak 5 kat artarken, yün iplik tüketimi 530 tondan, 3.160 tona yükselmişti. Aynı dönemde şarap ve alkollü içki üretimi 1885'te 653.000 1897'de 1.014.000 hektar litreye çıktıysa da 1913'te 1885 üretiminde altına düşerek 487 bin hl' ye inmiştir.

Ayrıca bu sanayi dallarının yanında küçük sanayi işletmeleri de vardır ki bunlar: "Halıcılık, el dokumacılığı, bakırcılık, silah ve bıçak sanayidir (Eldem, 1994:85-91). Burada örnek olarak halıcılık tablo olarak verilecektir.

Tablo 12: Halıcılık (1910-1913)

Üretim Bölgeleri	Tezgâh Sayısı	İşçi Sayısı	İmalat Miktarı	Milyon krş. Değer
İstanbul Böl.	380	775	17	5.3
Uşak	1.175	5.500	150	16.9
Simav	380	1120	23	1.8
Gördes	800	2.700	60	6.8
Demirci	600	1.356	31	3.8
Kula	1.500	3.800	35	4.7
Isparta	2.160	6.481	117	11.0
Eğirdir	500	1.500	15	1.3

Burdur	800	2.400	22	2.2
Buldan	250	400	3	1.5
Kırşehir	1.720	5.500	110	7.3
Kayseri, Bünyan	3.300	8.500	160	16.8
Sivas	550	1.800	35	6.6
Niğde	900	3.000	70	4.9
Konya	330	800	25	2.4
Antep	300	850	20	2.2
Sair	3.500	13.500	190	13.0
TOPLAM	19.4451	60.082	1.087	108.5

Kaynak: V. Eldem, Osmanlı İmparatorluğu, İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.86.

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere, Anadolu'nun en önemli zanaat dallarından biri halıcılık idi. 1860'ta Batı Anadolu'da halıcılık, köylülere malzeme verip sipariş üzerine iş yaptıran birkaç Türk tüccarın elindeydi. 1864'te İngiliz sermayesi halıcılığa sızmaya başladı. 1880'lerin ortalarında ise, İngilizler Batı Anadolu'daki halıcılığı tekellerine aldılar. Halı ipliklerinin eğrilmesinden dış satıma dek tüm halı üretimini, merkezleri İzmir'de bulunan 6 İngiliz şirketi denetliyordu. 1908'de bu altı şirket, tekellerini güçlendirmek amacıyla bir araya gelerek Doğu Halı Yapımcıları Şirketini kurmuşlardır (Eldem, 1994:85).

1910-1913 arasında şirket 3'ü İzmir çevresinde olmak üzere Anadolu'da 11 fabrika daha açtı. Şirketin Anadolu'daki toplam 8.165 tezgahının 2.160 Isparta'da, 1.175'i Uşak'ta ve 1500 Kula'daydı. Bu tezgahlarda dokunan toplam 456.000 m2 halının yaklaşık 1/3 (150.000 m2) Uşak'ta ¼ (117.000 m2) ise Isparta'da dokunmaktadır (Eldem, 1994:85).

Osmanlı Devleti'nin 1913'ten önceki en önemli sanayi dalları gıda ve dokuma sanayi, dericilik ve gemi yapımı idi. Batı Anadolu ve Trakya'da kuruluş sayısı 1913'ten önce 76, Türkiye'nin geri kalanında ise yaklaşık olarak 152 kadardır.

5. Avrupa'nın XIX. Yüzyılda İktisadi Genişlemesinin Osmanlı Devleti'ne Etkisi

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki ekonomik dengeler, imparatorluk aleyhine bozulmaya başlamıştır. Avrupa'daki sanayi devrimi, özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı pazarlarında yıkıcı etkiler göstermiştir. 1838 ve sonraki yıllarda Babıali ile Avrupa'nın büyük devletleri arasında imzalanan ticaret anlaşmaları, Osmanlı'nın el emeği ve tezgâh mamullerinin Avrupa'nın makine üretimleri karşısında ezilmesine neden olmuştur (Tezel, 1986:62).

XIX. yüzyılda Osmanlı ile Avrupa arasındaki ticaret hacmi genişlemiş, ancak bu büyüme dünya ekonomisinin etkisiyle Osmanlı'nın giderek daha bağımlı hale gelmesine yol açmıştır. 1838 yılında İngiltere ile yapılan ticaret anlaşması, Avrupa ticaret sermayesinin Osmanlı ekonomisine egemen olmaya başlamasının hukuki zeminini oluşturmuştur. 1650-1730 arasındaki durgunluktan sonra Avrupa ile ticaretin yıllık artış oranı %2, 1730-1780 arasında %1,5 olmuş, ancak 1830'dan itibaren bu oran %5'i geçmiştir (Karal, 1988:254; Kıray, 1993:266).

Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalatı genellikle Avrupa'nın mamul maddelerinden oluşurken, ihracatı hammadde ve tarım ürünleriyle sınırlıydı. Pamuk, yün, ham ipek, afyon ve bazı madenler ihraç edilmiştir. Napolyon Savaşları'nın sona ermesinden I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, Osmanlı'nın Batı ve Orta Avrupa ile ticareti büyük ölçüde büyümüş ve bu büyüme iki şekilde etkilenmiştir: Dış pazarlar için tarımsal üretim artarken, sanayileşmiş ülkelere gelen mamul malların rekabeti zanaat üretimlerini geriletmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancılara yönelik serbest dış ticaret rejimi ve buharlı gemi taşımacılığındaki gelişmeler, Osmanlı-Avrupa ticaretinde büyük bir artış sağlamıştır. Avrupa ve Afrika'daki bölgesel ayrılımlara rağmen, Osmanlı'nın Avrupa ticaretindeki toplam değeri 1783'te 4,4 milyon sterlin iken, 1850'lerde 18 milyon sterline, 1911'de ise 70 milyon sterline çıkmıştır. 1840-1913 yılları arasında ihracat 10 kat, ithalat ise 12 kat artmıştır. 1850'lerde Osmanlı, İngiltere'nin dış ticaretinde üçüncü sırayı almış, Fransa ve Avusturya'nın dış ticaretteki payları da önemli olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarına doğru ise Almanya ve İtalya ön sıralara geçmiştir.

1774'ten sonra Rusya, Osmanlı Devleti'ni parçalamak amacıyla Karadeniz'de ticari varlığını artırma yollarını aramıştır. 1829 Edirne Anlaşması ile Rusya'nın serbest ticaret ayrıcalıkları elde etmesi, İngiltere'yi endişelendirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile yaptığı ticaretin tehdit altında kalması sonucunda, Osmanlı ekonomisine en büyük darbe 1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Anlaşması ile vurulmuştur. Bu anlaşma, Osmanlı sanayisinin çöküşünü hızlandırmış ve Osmanlı'yı açık bir pazar haline getirmiştir. Anlaşmanın etkileri, Osmanlı ekonomisini gerçek anlamda iflasa sürüklemiş ve gümrük indirimleri yüzyıl boyunca devam ederek 1929'a kadar etkili olmuştur.

Anlaşma, Public Record Office'de (İngiliz Devlet Arşivi) bulunan ilk tasarı yedi maddeden oluşmaktadır (Kütükoğlu, 1974:82-84). Anlaşma ile İngiliz tüccarlarına tanınan kapitülasyon hakları devam edecek, diğer milletlere verilen imtiyazlar İngilizler için de geçerli olacaktı. İngiliz gemileriyle getirilen Büyük Britanya ve İrlanda ürünleri Osmanlı'nın her yerinde %3 gümrük ödenerek ithal edilecekti. İthal mallardan %3, ihraç mallarından ise ihraç edildikleri yerde değerlendirilerek vergi

alınacaktı. Britanya Adası, Osmanlı topraklarında üretilen tüm malları istisnasız olarak ihraç edebilecekti. Osmanlı hükümeti, zirai ve diğer ürünler üzerindeki tüm tekelleri kaldırmayı kabul edecekti.

İthal ve ihraç mallarında tarife belirleme yetkisi, Türk hazinesinin menfaatlerini gözeterek daha yüksek bir advaloren tarife uygulanacak şekilde düzenlenecekti ve transit resmi kaldırılacaktı. İngiliz gemileri Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nda bekletilmeyeceklerdi. Bu anlaşma, tezkere yedivahid uygulamasını ortadan kaldırmış ve dış ticaret kapsamındaki malları gümrüklerden muaf tutmuş, ihraç mallarına %3, ithal mallara %5 vergi getirmiştir. Transit mallardan ise %3 resim alınmıştır (Kunt vd., 2011:29).

1838 Ticaret Anlaşması, bağımsız bir gümrük politikası izleme şansını da ortadan kaldırmış, Osmanlı hükümeti içeride yeni sanayi işletmeleri kurma çabasında büyük zorluklar yaşamıştır. 1830 ve 1840'larda İstanbul'da açılan birkaç ayakkabı, dokuma ve askeri malzeme fabrikası, ithalatın yarattığı rekabet nedeniyle uzun ömürlü olamamış ve çoğu kapanmıştır (Tezel, 1986:70).

İngiltere'nin dünya pazarlarında rakipsiz olduğu bir ortamda imzalanan Serbest Ticaret anlaşması, Avrupa ülkeleri içinde en fazla İngiltere'nin işine yaramıştır. Gerçekten 1820'lerden 1880'lere kadar geçen on yılda İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu, Fransa için önemli bir hammadde ve gıda maddeleri kaynağı durumundaydı. Böylece İngiltere, Avusturya ve daha sonraları Almanya'ya karşı Osmanlı ticaret dengesinde ortaya çıkan sürekli açığın büyük bir kısmı, Fransa ticaretindeki fazla ile karşılanıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile ticareti esas olarak Balkan vilayetleri ve Rusya arasındaydı. Merkez ülkeleri ile ticaret, hammadde, mamul mallar değişimi biçiminde gelişirken, Rusya ticareti hammadde değişim biçiminde sürmüştür. Bu niteliği ile Rusya ticaretinin, Avrupa ticareti kadar hızla genişlemesi beklenemezdi. Nitekim Rusya'nın 1829 Edirne Anlaşması ile sağladığı ticaret imtiyazları, 1838-1840 Anlaşmaları ile Avrupa ülkelerine de tanındıktan sonra, Rusya'nın dış ticaretindeki payı azalmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyıl boyunca sürekli dış ticaret açığı vermiş olup açığı kapatmak için dış borç almak zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda dış ticareti büyümeye devam etmiştir. Fakat büyüme hızı önemli ölçüde 1880'lerde düşmüştür.

Yine Osmanlı-Avrupa ticaret hacmi daha yavaş büyürken ihracat ve ithalat fiyatları hızla gerilemiş, sanayileşmiş ülkelere gelen talebin yavaşlaması, dış ticaret hadlerinin Osmanlı ekonomisi aleyhine dönmüştür (Pamuk, 1994:31-32). Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyıldaki ithalat ve ihracatı bunu doğrulamaktadır.

Tablo 13: Osmanlı İhracatının Ükelere Göre Dağılımı 1830- 1913 (% paylar olarak)

Yıllar	İng.	Fransa	Alm.	Avust.	Al+Q	Merkez	Rusya	Çevre Cari Fi.Yıllık
1830-32	13,3	14,3	2,1	80,9	60,6	64,3	14,62	23,1 3,8
1840-42	19,8	16,6	1,9	29,1	67,5	60,6	10,4	19,5 5,2
1850-52	20,1	15,8	1,1	28,0	74,0	76,4	8,3	15,3 8,8
1860-62	23,5	29,9	0,5	16,8	70,7	73,4	10,2	16,4 12,4
1870-72	27,2	25,3	0,4	14,3	67,2	69,4	14,7	15,9 19,4
1880-82	23,5	28,0	0,5	6,1	58,1	62,9	13,6	23,5 15,2
1890-92	25,9	24,5	4,3	5,9	50,6	76,1	4,2	20,7 17,9
1900-92	25,9	19,2	7,2	7,8	60,1	78,3	3,9	17,8 20,3
1909-11	17,9	14,1	11,4	8,0	51,4	77,0	3,9	19,2 25,9

Kaynak: Şevket Pamuk; Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, sayfa: 33.

Tablo 14: Osmanlı İthalatının Ükelere Göre Dağılımı, 1830- 1913 (% paylar olarak)

Yıllar	İng.	Fransa	Alm.	Avust.	1+F Al+Av	Merkez	Rusya	Çevre	Yıllık İthalat
1830-32	19,0	9,9	3,1	16,9	49,1	52,7	31,3	16,0	4,0
1840-42	29,3	8,6	4,6	22,1	64,6	67,3	16,5	16,2	5,7
1850-52	5,5	9,3	9,7	26,2	70,7	74,6	13,6	11,8	9,51
1860-62	26,6	12,2	9,5	17,2	65,4	67,5	11,5	20,9	12,9
1870-72	32,4	12,3	13,6	12,9	71,2	76,7	9,2	12,1	22,4
1880-82	45,2	11,8	2,4	11,8	71,2	74,9	9,7	15,4	19,2
1900-92	29,8	10,3	9,8	14,5	64,1	78,7	10,3	11,1	20,3
1909-11	23,9	8,4	13,7	13,9	49,9	78,8	8,7	12,5	37,7

Kaynak: Şevket Pamuk, Osm. Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme s:34.

Bu tablodan da görüldüğü gibi 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret sözleşmesinden sonra İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ticari ilişkilerinde büyük bir gelişme gözlenmiştir. 1820'lerden XIX. Yüzyılın son çeyreğine değin İngiltere'nin Osmanlı ülkesine dışsatımı sürekli artmıştır. 1830-1832 yıllarında Osmanlı dış alımında İngiltere'nin payı 6/0,19 iken bu oran 1850-1852'de %25,5'e 1870-72'de %32,4'e, 1880-1882'de % 45,2'ye yükselmiştir.

İngiltere özellikle Asya vilayetleri pazarlarında genişleme imkânı bulmuştur. Balkan vilayetlerinde ise Avusturya, coğrafi yakınlık ve ulaşım imkanlarının elverişliliğinden faydalanarak İngiliz mallarıyla rekabetini sürdürmüştür. 1850-52'lerde Avusturya'nın Osmanlı dışalımındaki payı %26,2 iken 1890-92 yıllarında ise %9,8'e düşmüştür.

1880-82'de Almanya'nın Osmanlı dışalımında payı %2,4 iken bu oran 1909-1911 yıllarında %13,7'ye yükselmiştir. Almanya'dan alınan mal değerleri 1880'lerin

ortasından 1913'e kadar on kat artarak, 5 milyon sterlini aşmıştır. Aynı yıllarda Osmanlı Devleti'nin Almanya'dan ithalatı 15 kat artarak 3 milyon sterline ulaşmıştır.

XIX. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti, batının ham madde ihtiyacını karşılayan ve batıdan mamul madde ithal eden bir devlet durumundadır. Sürekli artan ithalat Osmanlı Devleti'ni batı karşısında zor durumda bırakmış, 1840'tan itibaren alınan dış borçlar (1858 Borçlanması, 1860 Mires Borçlanması, 1865 Esham-ı Umumiye Borçlanmaları) Osmanlı Devleti'ni Duyun-u Umumiye' ye götürerek, Parvus efendinin deyimiyle mali tutsaklığa düşürmüştür.

Osmanlıdaki ilk borçlanma 1840 yılıdır. Daha sonra 1851 yılında İngiltere'den 200.000 sterlin alınarak 1854 borçlanması ile mahsup edilmesi yoluna gidilmiştir (Doğan, 1980:70). 73 1853-1856 yılları arasında süren Kırım Savaşının harcamaları için %6 faizli, otuz üç yıl ödemeli 3.300.000 Osmanlı altının İngiliz ve Fransız bankalarından alınmıştır (Sayar, 1978:193). Nihayet 1881'de yapılan toplantılarda Duyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Duyun-u Umumi İdaresi sadece tahsilat işiyle de kalmayıp bazı işletmelerin yönetimine de el koymuştur (Pamuk, 1993:158-162). XIX. Yüzyıl boyunca devam eden bu süreç, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde de devam etmiş olup Osmanlı devletinin tarih sahnesinden çekilmesine kadar sürmüştür.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı Devleti, XX. yüzyıla girerken sanayi yapısı ve ticareti büyük ölçüde Avrupa'nın sanayileşen ülkelerinin hammadde ihtiyacını karşılamaya ve bu ülkelerden mamul mal almaya dayalıydı. Osmanlı ekonomisinin dünya pazarına entegrasyonu, sürekli bir gelişim değil, genişleme, durgunluk ve yeniden genişleme gibi dönemler yaşamıştır. Veriler, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ekonominin kayda değer bir hızla geliştiğini göstermektedir. Bu gelişim, imparatorluktan ayrılan bölgelerden Anadolu'ya göç eden nüfusun, aile işletmeleri aracılığıyla boş topraklara yerleştirilmesiyle hem tarımsal üretimin hem de küçük ve orta ölçekli işletmelerin güçlenmesinden kaynaklanmıştır (Pamuk, 1993:158-162).

Tanzimat Döneminde, devlet fabrikaları ve Islahı Sanayi Komisyonu kararlarına göre oluşturulan esnaf şirketlerinin yanı sıra özel sektörde de birçok yabancı sermayeli fabrika kurulmuştur. Ancak, bu fabrikaların çoğu kısa sürede kapanmış, bazıları ise yabancı mallarla rekabet ederek ayakta kalabilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin sanayiye teşvik etmek amacıyla aldığı önlemler istenilen sonuçları vermemiştir. Bunun başlıca nedenleri arasında kuruluş ve sermaye yetersizliği, hammadde ve nitelikli işçi eksikliği, işletmeciler ve müteşebbis eksiklikleri ve yüksek maliyetler bulunmaktadır. Kapitülasyonlar nedeniyle açık pazar haline gelen Osmanlı'da yerli sanayinin karşılaştığı en büyük sorun sermaye birikimidir. XIX. yüzyıl sonuna kadar bu sorunun farkına varılmamıştır. Alınan tedbirler sanayiye teşvik

etmeye yönelik olsa da yeni tedbirler ve muafiyetler getirilmiştir (Çavdar, 1970:48). Kurulan fabrikalardan Bakırköy Dokuma Fabrikası, İstanbul Feshane, Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası ve Tophane Silah Fabrikası, Osmanlı Devleti'nin büyük mali fedakarlıkları sayesinde Cumhuriyet dönemine ulaşabilmiştir (Serin, 1963:97). Bu dönemle ilgili olarak (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 1973:2);

- Dünya ekonomisinin yönünü tamamıyla değiştiren sanayi devriminin önemi geç takdir edilmiş ve batılı devletlere oranla yarım yüzyıldan fazla bir gecikme meydana gelmiştir.
- İşe başladıktan sonra da kapitülasyonlar, kurulan teşebbüslerin daha filiz halinde iken kurumalarına yol açmıştır.
- Ulusal sermaye birikimi gerçekleştirilememiştir.

Bu nedenlerle işi devletin ele alması ve hayati önem taşıyan endüstrinin bizzat devlet tarafından kurulması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Genel olarak da bunların öğrettiği gerçekler şunlardır:

- Ekonomik kalkınma için her şeyden önce devletin tam bir egemenliğe sahip olması gerektiği,
- Sanayide uygulanan yeniliklerin zamanında takdir edilememesi ve geç uygulanmasının diğer ülkelerle olan mesafenin telafisi güç noktalara ulaşması,
- Sermaye birikimini gerçekleştirilememiş milletlerin sanayileşmeleri için, geniş ölçüde devletin, kurucu, geliştirici ve yol göstericiliğine ihtiyaçları bulunduğu,
- Yaratıcı işgücünün her çareye başvurularak geliştirilmesinin iş hayatında teşvik görmesi gerektiği ortaya çıkmıştır.
- Sonuç itibariyle Kal'a (1990)'a göre, "Tanzimat öncesinde başlayan ve Tanzimat döneminde hızlanarak süren ticaret, esnaf ve fabrikalarla ilgili olarak Osmanlı İktisadi hayatı lehine sonuçlar doğurması beklenen çabalar istenen hedeflere ulaşmamıştır."

Sanayi Devrimi, toplumsal yapıları hızla dönüştürmüştür. Önceden tarım toplumları olan bu yapılar, tarımsal ekonominin "statik" doğası nedeniyle benzer bir toplumsal yapıya sahipti. Tarımda yıllık üretimin yerini sanayide sürekli ve seri üretim almış, bu da fabrikasyon üretimin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Tarım sektörü, makineleşme ve kırsaldan kente göçün etkisiyle değişime uğramıştır. Yeni üretim biçimi, hammadde kaynaklarına erişimi ve geniş tüketici kitlelerine ulaşımı zorunlu kılarken, bu durum ulaşım ağlarının gelişmesini gerekli kılmıştır. Ulaşım ağlarının genişlemesi, sürekli toplumsal değişimlere neden olmuştur.

Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti, Avrupa'daki gelişmelerden etkilenecek bir dönüşüm sürecine girmiştir. Batı Avrupa, XVI. yüzyılda sömürgecilik yoluyla ticari alanda büyük ilerlemeler kaydetmiş ve merkantilist politikalar izlemiştir. Ancak sanayi devrimi, Batı Avrupa'da XVIII. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştır. Batı

Avrupa, XVII. yüzyılda sanayileşme sürecine geçmeden önce korporasyon sistemini aşma çabasında bulunmuştur. Sanayi Devrimi sonrasında Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkeleri, etkilerini hissettirmiş ve bu etki XIX. yüzyılda daha da artmıştır.

Osmanlı Devleti ile Batı arasındaki teknolojik farklar, XVIII. yüzyılın sonlarında belirginleşmiştir. Osmanlı, Batı'nın askeri teknolojilerini taklit etmeye başlamış ancak sanayi devriminde etkin olamamıştır. Osmanlı'nın sanayi devrimini yakalayamaması ve bu sürecin getirdiği üretim ve tüketim biçimlerine uyum sağlayamaması çeşitli nedenlerle açıklanabilir.

Sanayileşme süreci, tarım ve demografik devrimlerle doğrudan bağlantılıdır. İngiltere'nin XVIII. yüzyıldaki tarım devrimi, sanayileşmeye önemli bir katkı sağlamıştır. Nüfus yapısı sanayileşme açısından kritik bir rol oynar; Batı'da 1750 yılında nüfus 140 milyon, 1800'lerin başında ise 188 milyon olarak kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti ise tarım ve demografik devrimleri başarılı bir şekilde gerçekleştirememiş ve XIX. yüzyılın başında nüfusu yalnızca 25 milyon civarındadır.

Düşük nüfus yoğunluğu ve geniş topraklar, mülkiyet ve işletme biçimlerinde köklü değişimlere yol açmıştır. Küçük ölçekli zanaatkarlar ve üreticiler, tarım sektöründe hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Sanayileşme sürecinde büyük ölçekli üretim kapasiteleri oluşturulamadığından, zanaat sanayinin önünde kalmıştır. İngiltere'nin sanayi devrimini takip eden diğer Batılı ülkeler ise, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayileşme sürecini gerçekleştirerek dengeyi sağlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin dış ticaret hacmi, XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında toplam üretimin %2-3'ünü aşmamıştır. İç ticaret, dış ticaretten daha büyük bir öneme sahipti. XIX. yüzyılda Osmanlı'nın sanayi sektöründeki çöküş, tarım dışı üretim faaliyetlerinin dış alım ürünleri karşısında başarısız olmasıyla ilişkilidir. Geleneksel zanaatların çoğu tarım ürünlerine dayanıyor ve iç tüketimi karşılamaya yöneliktir.

Avrupa'daki sanayi devrimi, pamuklu tekstil ürünlerinde verim artışı ve fiyat düşüşleri yaratmış, bu da Osmanlı'daki zanaatların çökmesine yol açmıştır. Osmanlı'nın sanayi devrimine uyum sağlayamamasının nedenleri arasında dış ticaret tıkanıklıkları ve dış borçlar yer almaktadır. 1838, 1839 ve 1856 yıllarındaki Batı ülkeleriyle yapılan ticari anlaşmalar, kapitülasyonların etkilerini göstermektedir. Özellikle 1838 Balta Limanı Anlaşması, gümrük gelirlerini %12'den %3'e düşürmüş ve iç talebi etkilemiştir.

Tüccarların ithalatla zenginleşmesi ve sosyal değişimler iç talebi artırmış, ancak bu durum sanayinin gelişmesini engellemiştir. Osmanlı toplumunda maddi üretim ve çalışma düşük değerler olarak görülmüştür. Osmanlı'nın kapitalist dünya ekonomisindeki rolü, sanayi ürünleri satın alan ve hammaddeler satan bir çevre olarak belirginleşmiştir. Bu durum, Osmanlı ekonomisinin ticaret alanının genişlemesine yol açmış ve Batı Avrupa'nın sanayi devrimini gerisinde kalmasına neden olmuştur.

Bu minvalde nüfus yapısında belirgin bir dalgalanma gözlemlenmektedir, bu da Demografik Geçiş Teorisi'ne uygun bir durumu işaret eder. Bu teoriye göre, ilk aşamada doğum ve ölüm oranları yüksek olup, geçmişte yüksek doğum oranlarına rağmen yüksek ölüm oranları nedeniyle nüfus artışı sınırlı kalmıştır. 1740'tan itibaren Avrupa nüfusu, 1800'lerde 200 milyondan 900 milyona yükselerek dünya nüfusunun beşte birinden fazlasını oluştururken, Osmanlı nüfusu yaklaşık 15 milyon civarında kalmıştır. Teori, nüfusun ekonomik yapıyı ve ekonomik yapının da nüfusu etkilediğini savunur; dolayısıyla, ekonomik büyüme, doğurganlık oranlarını etkileyen gelir, eğitim, sağlık, kentleşme, sosyal güvenlik ve kültürel değişim gibi faktörlerle bağlantılıdır.

Çalışmada kullanılan doğrusal regresyon modellerinde, Avrupa'da nüfus için R^2 değeri %90 iken, Avrupa yoğunluk çalışmalarında bu değer %98 olarak bulunmuştur. Osmanlı nüfusu için R^2 değeri %75, Osmanlı yoğunluk verilerinde ise %76 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar, demografik geçiş teorisinin Avrupa baz alındığında test sonuçlarının büyük ölçüde örtüştüğünü göstermektedir.

Bu bağlamda, çalışmanın hipotezi (demografik geçiş teorisinin test edilmesi) büyük oranda doğrulanmaktadır; zira Osmanlı'nın sanayileşme sürecini geciktiren önemli nedenlerden biri nüfus ve nüfus yoğunluğunun düşüklüğüdür. Batı'da XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllarda hızlı nüfus artışı sanayileşme dinamiklerini tetiklerken, bu gelişmelerin Osmanlı topraklarında eksik olması sanayileşmeyi geciktiren temel etkenlerden biridir. Osmanlı topraklarının genelinde nüfus ve yoğunluk düşük seviyelerde kalmıştır.

Araştırmacılara göre Osmanlı'nın sanayileşmemesinin diğer nedenler ise dini, siyasi ve sosyolojik etkenlerdir. Mikro tarih çalışmalarında genelleme yapmak bilimsel olarak pek tutarlı görünmese de mevcut veri setleri bu argümanları desteklemekte ancak tarih biliminin genel perspektifinde kesin sonuçlar çıkarmayı zorlaştırmaktadır. Bu çalışma, Osmanlı'daki nüfus yapısı hakkında bilgi sunmayı amaçlamakta ve mevcut sınırlı literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

- Behar, C. (2003). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927. DİE.
- Burger, J. R. (2021). Malthus On Population. Encyclopedia of Evolutionary Psychological Science, 4751-4760.
- Can, B., & Avcı, S. (2021). Demografik Geçiş Teorisi Açısından Türkiye'nin Demografik Geçiş Aşamaları ve Nüfuslanma Süreci. Eastern Geographical Review, 26(46), 229-252.
- Cumhuriyet Devri Maliyesi: Devlet İstikrazları. (1937). Maliye Mecmuası, (6), Ankara.
- Çakır, C. (2001). 19.Yüzyılda bir Anadolu Şehri Niksar Ekonomi ve Sosyal Yapı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Çelik, G. (1999). Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası. Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi, 6, 49-110.
- Dasgupta, P. (2005). Regarding Optimum Population. Journal of Political Philosophy, 13(4), 414.
- Derin, H. (1940). Türkiye'de Devletçilik. İstanbul.
- Doğan, A. (2014). Osmanlı Devleti'nde Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımı Verilerine Göre Antalya Kaleiçi Nüfusu Üzerine Demografik Bir İnceleme. Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi, 4(2), 71-88.
- Doğan, Y. (1980). IMF Kıskacında Türkiye. Toplum Yayınları.
- Dyson, T. (2001). A Partial Theory Of World Development: The Neglected Role Of The Demographic Transition İn The Shaping Of Modern Society. International Journal of Population Geography, 7(2), 67-90.
- Eldem, V. (1994). Osmanlı İmparatorluğu İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik. T.T.K.
- Erol, S. I. (2016). Küresel Bir Sorun Olarak Demografik Dönüşüm: Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Önlemler. Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, (37), 75-123.
- Galor, O. (2012). The demographic transition: Causes and consequences. Cliometrica, 6(1), 1-28.
- Genç, M. (1975). Osmanlı Malikane Sistemi. Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

- Gezgin, M. F. (1999). Sosyolojiye Giriş [Yayınlanmamış ders notları].
- Golosov, M., Jones, L. E., & Tertilt, M. (2007). Efficiency With Endogenous Population Growth. *Econometrica*, 75(4), 1039-1071.
- Greaves, H. (2022). Optimum Population Size. İçinde G. Arrhenius, N. Beckman, S. Gardiner & M. Parker (Ed.), *Oxford Handbook of Population Ethics* (s. 444-467). Oxford University Press.
- Gülmez, M. (1983). Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 öncesi). Ankara: TODAİE.
- Güner, A. S. (1986). Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması. İstanbul.
- Güran, T. (1992). 150. Yılında Tanzimat. Ankara.
- Güran, T. (1993). İktisat Tarihi. İstanbul.
- Heaton, H. (1985). Avrupa İktisat Tarihi (Cilt II).
- Heintz, J., & Folbre, N. (2022). Endogenous Growth, Population Dynamics, and Economic Structure: Longrun Macroeconomics When Demography Matters. *Feminist Economics*, 28(3), 145-163.
- Ifrah, G. (2000). Rakamların Evrensel Tarihi VII: Hesabın Destanı. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Issawi, (1977). *The Economics of Middle Eastern Oil: Books That Matter*, California.
- İnalçık, H. (1978). ODTÜ Gelişme Dergisi [Özel Sayısı].
- İnalçık, H. (2018). Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I.
- Jones, C. I. (1997). Population and Ideas: A Theory Of Endogenous Growth. *Stanford University Economics Working Paper*, 97-018.
- Kabadayı, M. (2015). Inventory for the Ottoman Empire / Turkish Republic 1500-2000
- Kal’a, A. (1990). Tanzimat Öncesi ve Sonrası İktisadi Manzara; içinde: 150. yılında Tanzimat. Aydınlar Ocağı Yayını.
- Karal, E. Z. (1988). Osmanlı Tarihi (Cilt 8). T.T.K. Yayını.
- Kazgan, G. (1992). İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi. İstanbul: Remzi Kitapevi.

- Kıray, E. (1993). Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayını, İstanbul.
- Kirk, D. (1996). Demographic Transition Theory. *Population Studies*, 50(3), 361-387.
- Korotayev, A., Malkov, S., & Musieva, J. (2023). Demography: Toward optimization of Demographic Processes; içinde: Reconsidering the Limits to Growth: A Report to the Russian Association of the Club of Rome (s. 97-116). Springer International Publishing.
- Kunt, M., Akşin, S., Faroqhi, S., Toprak, Z., Yurdaydın, H. G., & Ödekan, A. (2011). Osmanlı Devleti (1600-1909). Cem Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1974). Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (Cilt II). Ankara.
- L. Kinross, (2019). The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire, 206
- Lloyd, P. J. (1969). A Growth Model With Population As An Endogenous Variable. *Population Studies*, 23(3), 463-478.
- MacRae, D. G. (2023). Thomas Malthus. *Encyclopedia Britannica*.
- Müderrişoğlu, A. (1974). Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları. Maliye Bakanlığı 50. Yıl Yayınları.
- Neal, L. & Cameron, R. (2019). Taşdevrinden Günümüze Özlü Dünya İktisat Tarihi. Çeviren: Yaşar Bülbül, Ankara: Orion Yayınevi.
- Nerlove, M., & Raut, L. K. (1997). Growth Models With Endogenous Population: A General Framework; İçinde: Handbook of Population and Family Economics (Cilt 1, s. 1117-1174).
- Ortaylı, İ. (1978). ODTÜ Gelişme Dergisi [Özel Sayısı].
- Ökçün, G. (1972). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Veriler Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri. *SBF Dergisi*, 27(2).
- Önsoy, R. (1958). Tanzimat dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası. İş Bankası.
- Öztürk, S. (2003). Türkiye'de Temettuat Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1, 287-304.
- Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü. 1. Cilt, İstanbul: MEB Yayınları

- Pamuk, Ş. (1990). Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi. Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (1994). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2012). Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını.
- Pitchford, J. D. (1987). Optimum Population; içinde: The New Palgrave Dictionary of Economics. London: Palgrave Macmillan.
- Robbins, L. (1927). The Optimum Theory Of Population; içinde: London Essays in Economics in Honour of Edwin Cannan. London: Routledge.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (1973). 50 Yılda Türk sanayi. Sanayi Bakanlığı Yayınları.
- Sarc, Ö. C. (1940). Tazminat ve sanayimiz (Cilt I).
- Sayar, N. S. (1978). Türkiye imparatorluk dönemi mali olayları. İstanbul.
- Serbestoğlu, İ. (2014). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17(31), 255-274.
- Sergün, Ü. (1991). Yeryüzünün Nüfuslanması Sürecinde Gelişme Evreleri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 3, 27-36.
- Serin, N. (1963). Türkiye'de Sanayileşme. A.Ü. S.B.F. Yayını. Ankara.
- Sulva, R. Ş. (1948). Tatbiki İktisat ve İktisat Siyaseti.
- Tabakoğlu, A. (1994). Türk İktisat Tarihi. İstanbul.
- Tezel, Y. (1986). Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi. Ankara.
- Türkdoğan, O. (1981). Sanayi sosyolojisi, Türkiye'nin Sanayileşmesi. Ankara.
- Valenze, D. (2023). Malthus and the Margins: Rethinking The Paradigm Of Limited Resources. İçinde: D. Valenze (Ed.), The Invention of Scarcity: Malthus and the Margins of History (s. 174-196).
- Winch, D. (2013). From population to political economy. İçinde: D. Winch (Ed.). Malthus: A Very Short Introduction. Oxford University Press.
- Yüceşahin, M. M. (2009). Türkiye'nin demografik geçiş sürecine coğrafi bir yaklaşım. Coğrafi Bilimler Dergisi, 7(1), 1-25.

Zimmerman, K. F. (1989). Optimum population: An introduction. İçinde: Economic Theory of Optimal Population (s. 1-16). Springer.